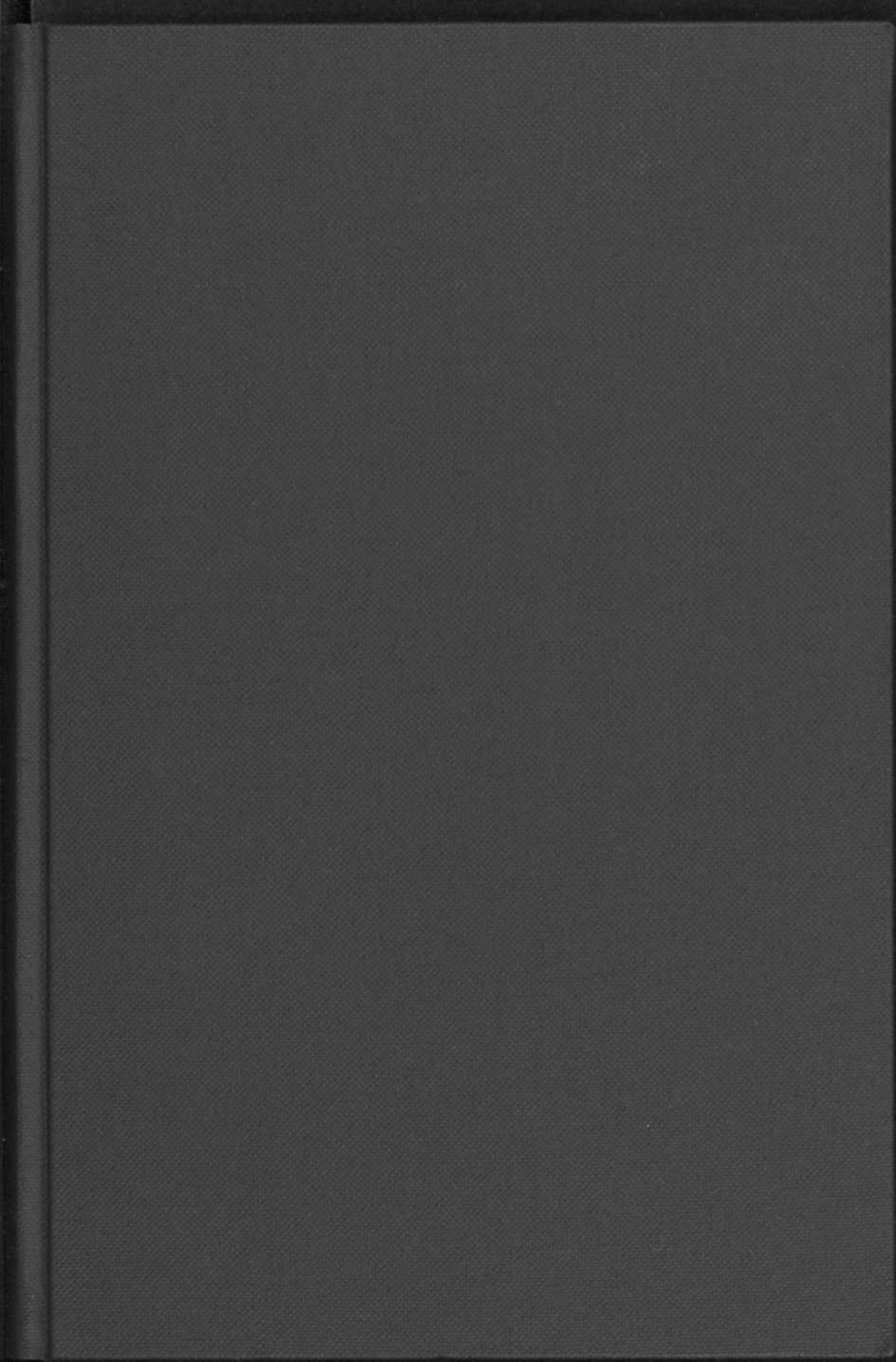
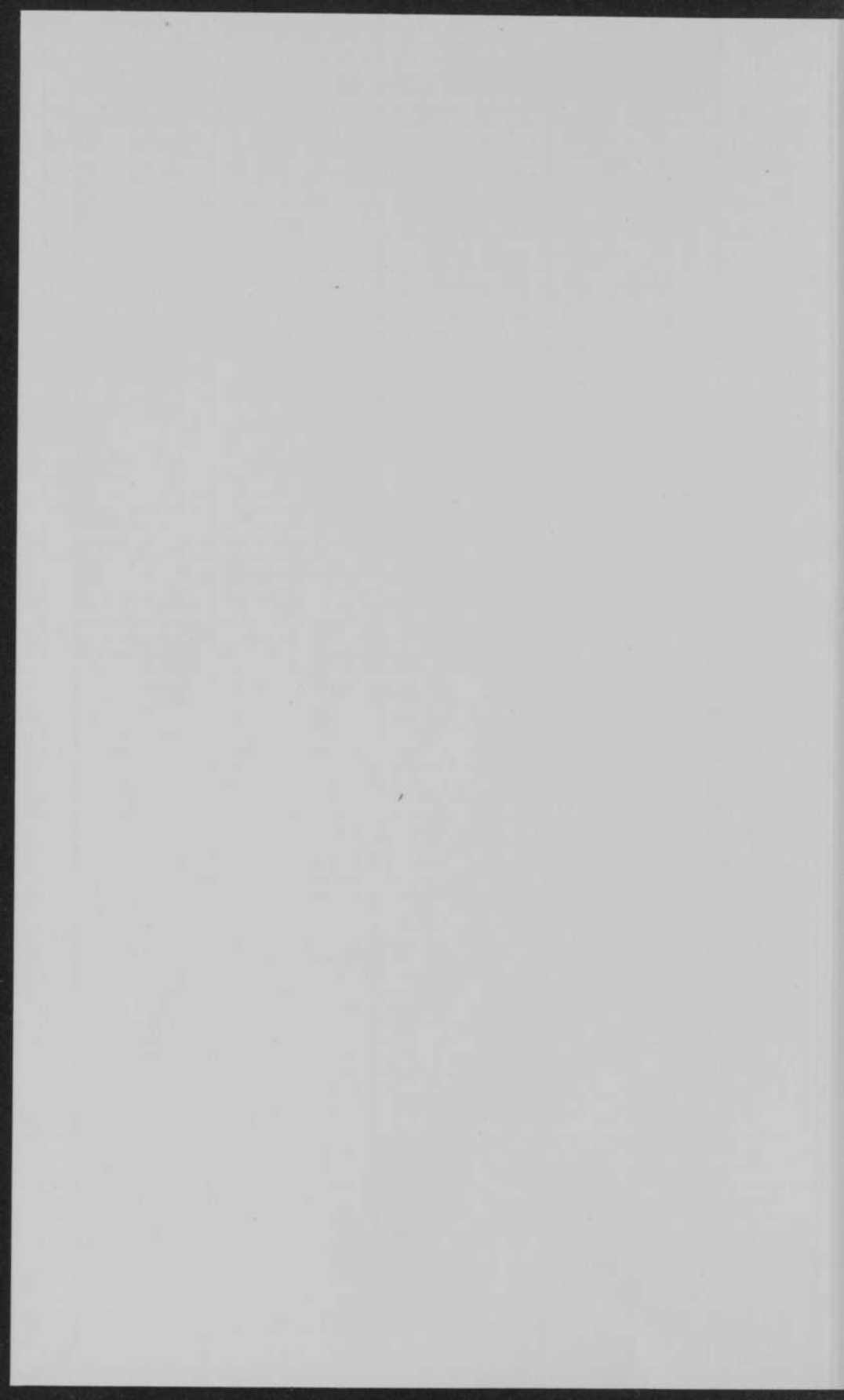

DE KUNST DER OUDE BOEKBINDERS

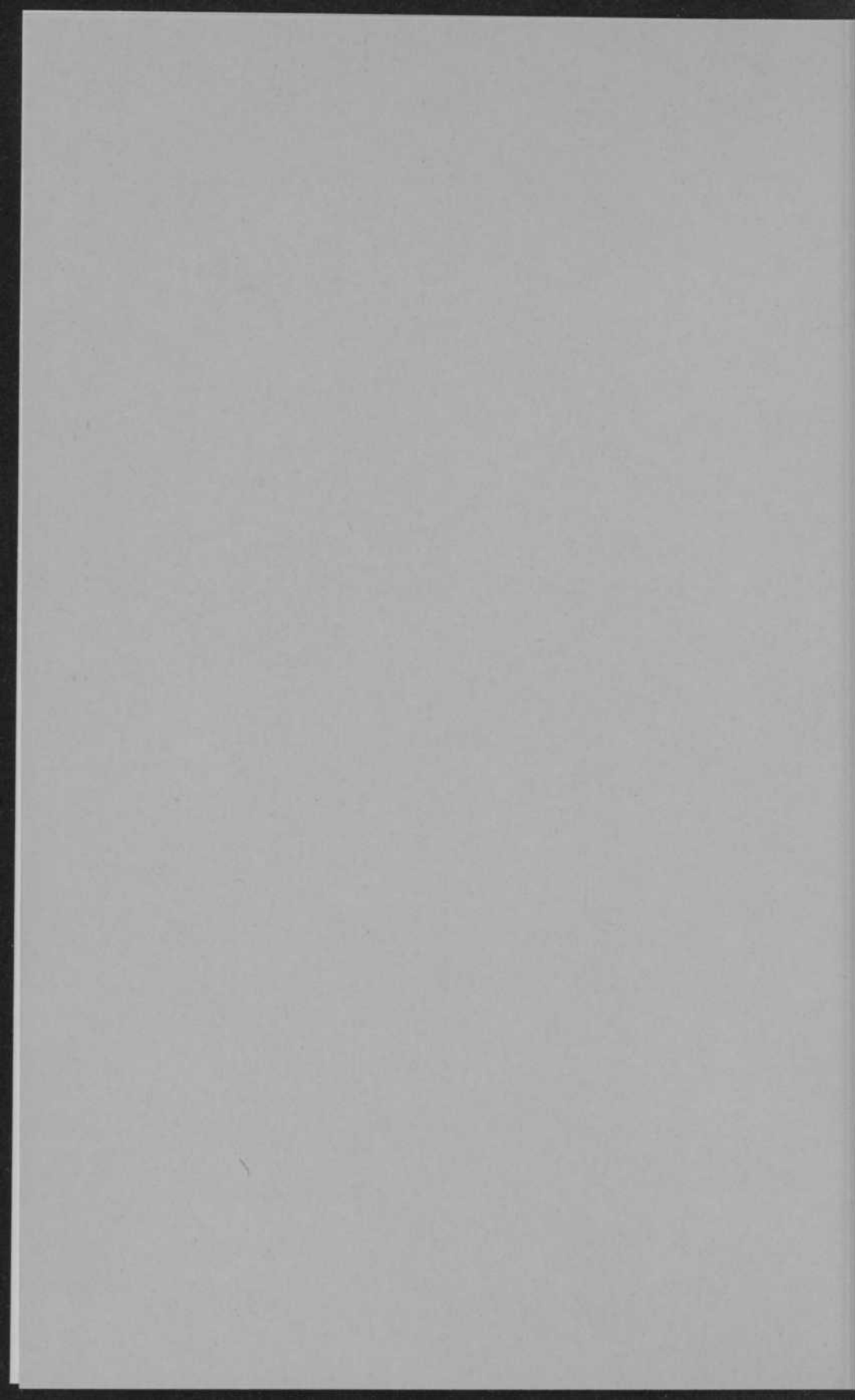
XV^{DE} EN XVI^{DE} EEUWSCHE BOEKBANDEN
IN DE UTRECHTSCHЕ UNIVERSITEITS-
BIBLIOTHEEK, BESCHREVEN EN AFGEBEELD

DOOR

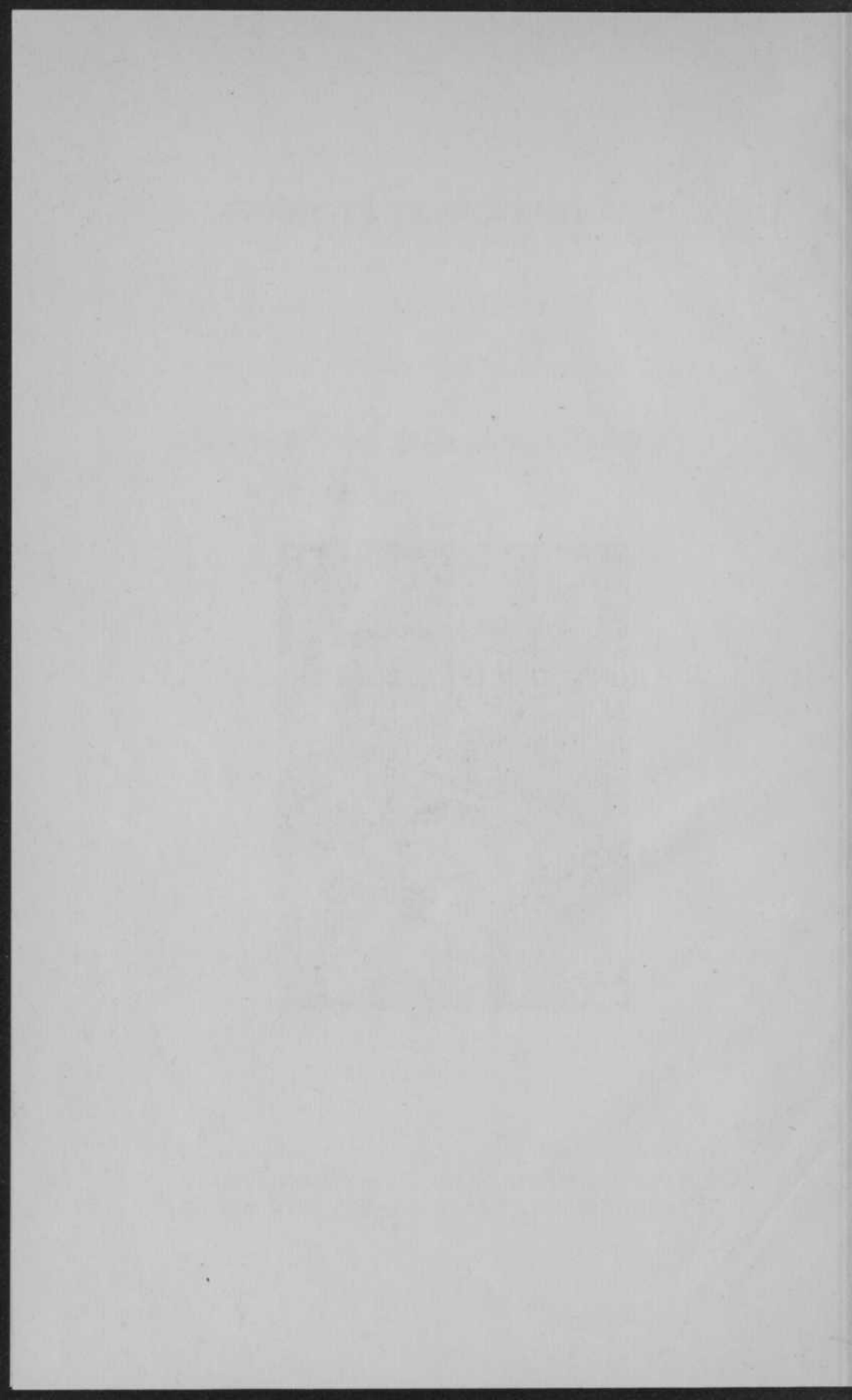
DR A. HULSHOF EN MR M. J. SCHRETLEN

DOOR DE NEDERLANDSCHE VEREENIGING VAN
BIBLIOTHECARISSEN EN BIBLIOTHEEKAMBTENAREN
UITGEGEVEN TE UTRECHT IN HET JAAR MCMXXI

DE KUNST DER OUDE BOEKBINDERS

24 H
al 850

BAND
BKWD
52 C B
BC 0001

11570547

DE KUNST DER OUDE BOEKBINDERS

XV^{DE} EN XVI^{DE} EEUWSCHE BOEKBANDEN
IN DE UTRECHTSCHĖ UNIVERSITEITS-
BIBLIOTHEEK, BESCHREVEN EN AFGEBEELD

DOOR

DR A. HULSHOF EN MR M. J. SCHRETLEN

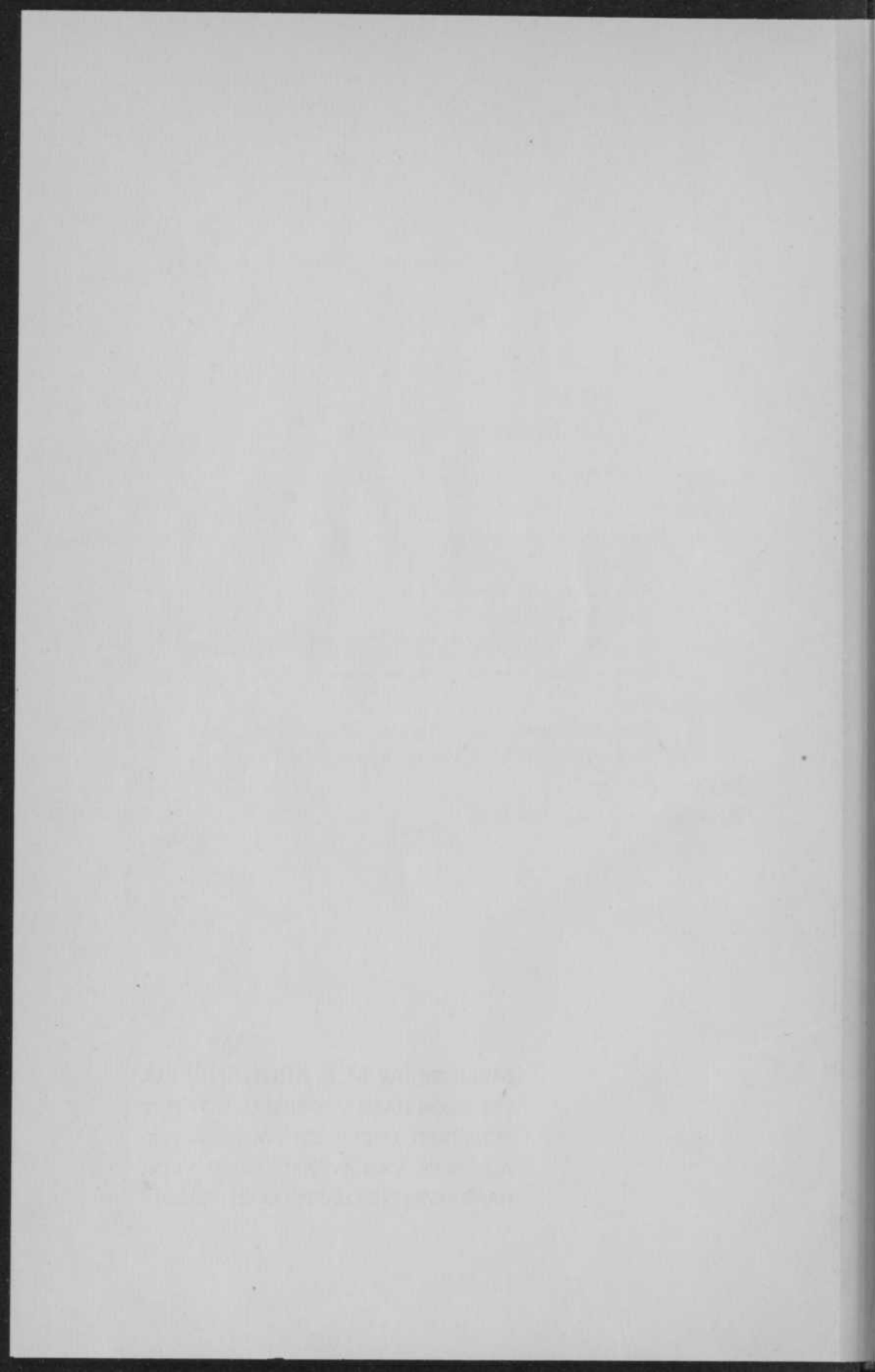

DOOR DE NEDERLANDSCHE VEREENIGING VAN
BIBLIOTHECARISSEN EN BIBLIOTHEEKAMBTENAREN
UITGEGEVEN TE UTRECHT IN HET JAAR MCMXXI

De afbeelding van een 16de eeuwsehen boek-
binder in zijn werkplaats, op den titel afgedrukt,
is ontleend aan JOST AMMAN's „Stände
und Handwerker“, Frankfurt a. M. 1568.

AAN
MEJUFFROUW M. E. KRONENBERG,
DIE DOOR HAAR VOORBEELD TOT HET
SCHRIJVEN DEZER STUDIE OPWEKTE,
ALS BLIJK VAN WAARDEERING VOOR
HAAR WETENSCHAPPELIJKEN ARBEID.

INHOUDSOPGAVE.

	Bldz.
INLEIDING	1
INDEELING	4
LOSSE STEMPELS VOOR 1500:	
1. Utrechtsche banden.	5
2. Maastrichtsche banden	12
3. Vlaamsche banden	15
LOSSE STEMPELS UIT HET EERSTE KWARTAAL DER	
XVI ^{DE} EEUW	18
ROLSTEMPELS:	
1. Met gestyleerd bandornament (1525—1545)	22
2. Met bijbelsche en clâssieke personen (1545—1575)	27
PLAATSTEMPELS	36
BESCHRIJVING DER BANDEN	45
PLATEN	I—XL

BINDERS EN STEPELSNIJDERS IN DEZE STUDIE GENOEMD.

	Bldz.		Bldz.
B. R.,	30	KRÜGER, THOMAS	44, 58
BORCULO, HERMANNUS, b. te		M. A., ca. 1500 te Maastricht	14
Utrecht.	25	M. A., ca. 1540 te Keulen (?)	27
BOULÉ, ANDRÉ	42, 53	M. C. R., te Leuven.	41
BROEDERS DES GEMEENEN		N. P.,	31, 34
LEVENS, b. te Utrecht.	10, 19, 22	NICOLAI, THEODORICUS	19
BUSCUMDUCIS, CONRADUS DE	23	NORVIS, JEAN	43, 54, 55
COLLEN, HANS VAN	43, 54, 55	PAULI, REYNERUS, b. te Utrecht	22, 23
COLONIA, ANTHONIUS DE, b. te		PAULUS-ABDIJ, b. te Utrecht	5, 6
Utrecht.	22	REGULIERE KANUNNIKEN, b. te	
D. D. C.,	13	Utrecht.	5
DELTONA.	42	RODE, HENRICUS, b. te Utrecht.	9
GAVERE, VAN	37	ROEST, DIRCK CLAESZ., b. te	
GAVERE, ANTH. VAN	40, 46	Utrecht.	19
H. G., te Keulen	27	RYCKAERT, JAN, te Gent	16
H. S.	29, 30	THEODRICI, LAMBERTUS, b. te	
H. T.	59	Utrecht.	9
HENDRICKSZ., MICHAEL, b. te		TIJS, JOHANNES, te Mechelen	39, 46
Utrecht.	32—34	VALKENDAEL. NICOLAUS DE, b.	
HIERONYUSBROEDERS, b. te		Utrecht.	9
Utrecht.	10, 19, 22	VELDENAR, JAN, uit Leuven, b.	
HOOCHSTRATEN, MICH. HILLEN,		te Utrecht (?)	9—11
te Antwerpen	40	VORSTERMAN, WILLEM, te Ant-	
I. B. te Keulen	25, 27	werpen	40
I. B. te Leuven	41, 51	W. L. te Keulen	26, 44, 56, 57
I. P. te Leuven	41, 52	WALRAM.	42
I. R. W.	28	WIT, RODOLPHUS DE, b. te	
I. W. te Keulen	24, 25	Utrecht.	8
JANSOEN, HUGO, te Leiden	43	WOUW, JAN VAN, te Antwerpen	41
JANSZ., CLAES, b. te Utrecht	9		
KARTHUIZERS, b. te Utrecht	5		

INLEIDING.

De kunst van boekbinden beleefde haar hoogsten bloei tusschen de jaren 1475 en 1575. Boeken werden toen gebonden in met leer overtrokken houten borden. Voor kleiner formaat werd in plaats van hout meermalen karton gebruikt, maar ook dit werd steeds met leer bekleed. Het leeren plat leende zich uitnemend tot versiering: het werd door lijnen verdeeld in ruiten en vakken, waarin door middel van metalen stempels figuren werden geperst, eerst dieren, bloemen en planten, heilige personen en namen; later ook classieke, allegorische en historische personen en voorstellingen. In deze stempelversiering zit een belangrijk stuk kunstgeschiedenis. Het openbaart ons een nabloei der middeleeuwsche Gothiek, door invloed der Renaissance tot nieuw leven gebracht.

Onder de landen, waarin deze tak van kunstnijverheid werd beoefend, nemen de Nederlanden een eereplaats in. Daarom is het te betreuren, dat wij omtrent de oudste Nederlandsche boekbinders slecht zijn ingelicht. De bibliographen hebben bij hunne boekbeschrijving de boekbanden in den regel buiten beschouwing gelaten. De Engelschman W. H. James Weale is de eerste geweest, die in zijn catalogus van boekbanden en afwrijfsels in het South-Kensington Museum te Londen 1) de groote beteekenis van het Nederlandsche, vooral van het Zuid-Nederlandsche, bindwerk in het licht heeft gesteld. Op zijn voetspoor heeft Prosper Verheyden 2) twee artikelen ge-

1) W. H. James Weale, *Bookbindings and rubbings of bindings in the National Art Library South-Kensington Museum*. London 1894, 98. 2 vol.

2) P. Verheyden, *Boekbanden met blinddruk uit de 15e en 16e eeuw in de stadsbibliotheek en archieven te Mechelen*, in: *Bulletin du cercle archéologique, littéraire et artistique de Malines*, XV (1905), p. 247—287; en *Banden met blinddruk bewaard in het Museum Plantin-Moretus*, in: *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen*, IV, (1906), p. 28—37, 51—63, 117—128, 163—169.

schreven over de banden te Mechelen en in het Museum Plantijn-Moretus te Antwerpen, waarin hij over de Vlaamsche boekbinders en hun kunstproducten belangrijke bijzonderheden mededeelt.

In ons land ligt dit terrein nog grootendeels braak. Alleen Mejuffrouw M. E. Kronenberg heeft de hand aan de ploeg geslagen. In de Athenaeum-bibliotheek te Deventer berust de boekerij van den pastoor Johannes Phoconius, die in 1560 te Deventer is overleden. Met behulp van de door hem nagelaten boeken heeft zij in 1915 een korte, maar voortreffelijke studie geschreven over Nederlandsch en Duitsch bindwerk uit het derde kwartaal der 16de eeuw 1).

In het bijzonder heeft zij de aandacht gevestigd op den nog onbekenden Duitschen stempelsnijder N. P., wiens stempels door Nederlandsche boekbinders in dit tijdvak veelvuldig zijn gebruikt. Zij besluit haar opstel met een krachtige opwekking aan de Nederlandsche vakgenooten, om de aan hun zorg toevertrouwde handschriften en boeken ook naar het uiterlijk met de grootste nauwkeurigheid te beschrijven, en tevens in de stedelijke archieven een onderzoek in te stellen naar de namen van binders en van plaat- en stempelsnijders.

Gevolg gevend aan haar oproep, zal ik een beschrijving met afbeeldingen in het licht geven van oude boekbanden, aanwezig in de Utrechtsche Universiteitsbibliotheek. Deze instelling bezit namelijk een rijke verzameling gebonden boeken uit de 15de en de 16de eeuw, afkomstig uit de Utrechtsche klooster- en kapittelbibliotheeken, en uit de twee omvangrijke boekerijen van Huybert Edmond van Buchell, kanunnik van St. Marie, in 1599 te Keulen overleden, en van den Utrechtschen landsadvocaat Everaerd van de Poll, in 1602 gestorven, die beide hunne boekverzamelingen aan de toenmalige stadsbibliotheek hebben vermaakt. Zij toonen ons, welk een zorg de kloosterlingen, de geestelijken en de geleerden van die dagen aan het uiterlijk van hunne boeken besteedden. Er zijn

1) M. E. Kronenberg, Iets over zestiende-eeuwsche boekbanden, in: Het Boek IV (1915), p. 5—18. In den door haar bewerkten Catalogus van de incunabelen in de Athenaeum-Bibliotheek te Deventer, Deventer 1917, worden ook de boekbanden nauwkeurig beschreven.

tal van fraaie en smaakvolle boekbanden onder, al kunnen zij natuurlijk niet wedijveren met de juweeltjes van bindkunst, die in de prachtwerken van Gruel ¹⁾ en van Gottlieb ²⁾ worden afgebeeld uit de bibliotheken van vorstelijke en hoog-aanzienlijke personages.

Van deze 15de en 16de-eeuwsche boeken, die de Utrechtsche Universiteitsbibliotheek bezit, is slechts een klein gedeelte in de Nederlanden gedrukt. Verreweg de meeste zijn verschenen te Keulen, Mainz, Bazel, Venetië, Lyon, Parijs en in andere beroemde uitheemsche drukplaatsen. Wie daaruit de gevolgtrekking zou maken, dat ook de boekbanden een bont samenraapsel zouden vormen van meest buitenlandsche productie, zou zich deerlijk vergissen. Want vroeger werd het boek anders behandeld dan in onzen tijd. Nu wordt het door den uitgever ingenaaid of gebonden afgeleverd; toen verscheen het in den handel in losse vellen, „in albis”, zooals de vakterm luidt, en werd het in den regel gebonden op last van den gebruiker. Zoo zijn de talrijke vroegdrukken uit Venetië en Rome, die in de Utrechtsche Universiteitsbibliotheek berusten, niet in Italië, maar hier te lande gebonden. Doch niet alleen de incubabelen, maar ook de 16de-eeuwsche boeken werden doorgaans ongebonden aan de markt gebracht. Eerst de kerk- of kloosterbibliotheek, de geleerde of liefhebber, die ze aankocht en verzamelde, liet ze binden. Al zijn dus onze 15de en 16de-eeuwsche boeken van heinde en ver, meest uit het buitenland, bijeengebracht, in den regel zijn de banden, die ze omsluiten, in ons land vervaardigd. Zij zijn Nederlandsch bindwerk en leggen een sprekend getuigenis af van den smaak en den kunstzin onzer voorvaderen.

De platen vormen een voornaam bestanddeel dezer uitgave. Wat de afbeeldingen betreft van de losse stempels en van de rolstempels, is een woord ter toelichting niet overbodig. Op losse briefjes van helder wit papier heb ik met een niet te zacht potlood wrijfsels gemaakt, die ik vervolgens heb uit-

1) L. Gruel, *Manuel historique et bibliographique de l'amateur de reliures*. Paris 1887, 1905. 2 vol.

2) K. K. Hofbibliothek. *Bucheinbände. Auswahl von technisch u. geschichtlich bemerkenswerten Stücken*. 100 Tafeln in Licht- und Stein-druck. Mit Einleit. von Th. Gottlieb. Wien 1910.

geknipt en op karton geplakt als postzegels in een album. Bij de enorme duurte van cliché's geeft deze manier van werken een groote besparing, terwijl de stempels duidelijker zijn dan wanneer het geheele bandvlak zou zijn weergegeven, en bovendien de bijeenbehorende stempels door den bewerker gemakkelijk op één plaat kunnen worden vereenigd. Bij de plaatstempels, die zijn uitgezocht en beschreven door Mr. J. Schretlen, coassistent aan het Kunsthistorisch Instituut, zijn de cliché's rechtstreeks naar de banden gemaakt, wat aan de scherpte der afbeeldingen zeer ten goede is gekomen.

Wij gevoelen ons ten zeerste verplicht jegens professor Dr. W. Vogelsang, die zich de moeite heeft getroost de kopy door te lezen en die ons menigen wenk heeft gegeven.

Een woord van eerbiedigen dank zij hier gebracht in de eerste plaats aan Zijne Excellentie den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, en verder aan Heeren Directeuren van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, die door hun steun deze uitgave hebben mogelijk gemaakt.

Indeeling.

Wanneer wij de gouden eeuw der bindkunst uit technisch oogpunt willen indeelen, dan kunnen wij drie perioden onderscheiden. De eerste, die wordt gekenmerkt door het gebruik van losse stempels, loopt van ca. 1475 tot ca. 1525, terwijl van 1475—1500 hoofdzakelijk kleine stempels meest in den vorm van dieren en planten, van 1500—1525 grootere — met een ruitvormig vignet als hoofdstempel — worden gebezigd. De tweede periode, die wordt gekenmerkt door het gebruik van rolstempels, loopt van ca. 1525—ca. 1575, terwijl van 1525—1545 gestyleerde bandornamenten, van 1545—1575 bijbelsche en classieke personen op den voorgrond treden.

Gedeeltelijk parallel met beide loopt de periode van den plaatstempel, die in Noord-Nederland weinig voorkomt, maar in de eerste helft der 16^e eeuw in Vlaanderen, voor kleinere formaten, geheel den boventoon voert.

LOSSE STEMPELS VOOR 1500.

1. Utrechtsche banden.

Van de talrijke boekerijen, die er te Utrecht in de Middeleeuwen moeten hebben bestaan, is maar een klein gedeelte bewaard gebleven. Slechts uit drie kloosterbibliotheken bezit de Utrechtsche Universiteitsbibliotheek een aanzienlijk aantal handschriften en boeken, uit het klooster der Reguliere kanunniken aan de Oude Gracht, uit de St. Paulusabdij aan de Hamburgerstraat en uit het Karthuizerklooster buiten de Weerdpoort.

Wij weten, dat de kloosters der Windesheimer congregatie aan het uiterlijk hunner boeken bijzondere zorg besteedden. Dat blijkt ook bij de boeken der Reguliere kanunniken, waarvan er 225 deelen, zoowel geschreven als gedrukte, in de Utrechtsche Universiteitsbibliotheek zijn bewaard ¹⁾. De banden hebben ten deele een effen of gelijnd, ten deele een door stempels versierd plat. Doorgaans zijn maar twee stempels gebruikt: een door pijlen doorboord hart, waarboven een ster, in een cirkel, en een lelietje in een ruit (pl. I. 4, 8). Zij zijn gebezigd tusschen de jaren 1458 en 1519 (vóór dien tijd vind ik alleen gladde of gestreepte banden); zij komen voor op 94 banden, terwijl bovendien op 13 banden naast deze nog andere figuren worden gevonden: een zesbladige bloem, omgeven door 12 sterren, in een cirkel (pl. I. 9); een drieblad aan een steeltje (pl. I. 5); een groote lelie in een ruit (pl. I. 7); een vijfstralige ster, omgeven door vijf punten, in een cirkel (pl. I. 6). De stempels pl. I. 5, 6, 7, 9 komen voor op hss. 78, 226; op de drukwerken E. 4° 171, 267; E. 2° 210; G. 2° 275, 321; H. 2° 251; een adelaar met uitgespreide vleugels in een cirkel (pl. I. 1) op E. 2° 65, 82; F. 2° 222; een gevleugeld

¹⁾ Zie mijn artikel: Een en ander over de bibliotheek van het Regulierenklooster te Utrecht, in: Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen, VIII (1910), p. 17—48.

hert (?) in een cirkel (pl. I. 3) op F. 2° 222 en op het Cartularium A van het Regulierenklooster in het Gemeente-archief te Utrecht; een zigzagstaafje (pl. I. 2), gecombineerd met de stempels van pl. I. 4, 5, 1 op E. 2° 65.

In vergelijking met het Regulierenklooster zijn uit de St. Paulusabdij slechts een gering aantal handschriften en boeken in de Utrechtsche Universiteitsbibliotheek beland. Over het algemeen zien de boeken er slecht verzorgd uit. Het bindwerk is slordig verricht. Herhaaldelijk zijn de stempels aangebracht op zulk hard zwijnsleer, dat de ingeperste figuren nauwelijks te onderkennen zijn. Ook de lijnindeeling op het plat en de groepeerings der stempels getuigen van weinig zorg en van geringen smaak. Slechts enkele banden maken hierop een gunstige uitzondering.

Op de boekbanden der St. Paulusabdij zijn negen verschillende stempels te onderscheiden (pl. I. 10—18), waarvan de meest karakteristieke zijn: het crucifix tusschen zon en maan, in een cirkel; het opschrift *ave maria* op een golvende strook en de disteltak in een rechthoek. Zij worden gevonden op de handschriften 114, 163, 217; en op de drukwerken E. 2° 68, 147, 148, 149, 214, 275; E. 4° 216, 219; F. 2° 107, 300. Zij komen voor tusschen de jaren 1489 en 1499.

Bij enkele boeken is in den band gegrift, in welk jaar zij zijn gebonden, bijvoorbeeld op F. 2° 107: Anno dominice incarnationis 1498 hic completus est liber. — Jhesus et Maria sint semper nobiscum in via. Et eorum in virtute transeamus cum salute; op E. 2° 275: Anno incarnationis dominice 1499 pridie kalendis Septembris indictione vero 2^a (?) completum est. — Benedictus dominus die quotidie prosperum iter faciet nobis deus salutarium nostrorum Jhesus Maria. Op den band van E. 2° 68 staat alleen het jaartal 1499.

De achterzijde van F. 2° 107, waarvan het voorplat op dezelfde wijze is bewerkt als de bovengenoemde handschriften en boeken, is op bijzondere wijze versierd door stempels in den vorm van meetkundige figuren (pl. I. 19, 21, 22, 23, 25, 26), die ook voorkomen op den achterkant van E. 4° 216.

Rekeningen bezitten wij uit beide kloosters niet. Dit is wel het geval met het Karthuizerklooster, waaruit de kladreke-

ningen over de jaren 1466 tot 1470 zijn bewaard. Onder de uitgaven voor de boekerij staan ook enkele posten voor het bindwerk opgeteekend, bijvoorbeeld op het jaar 1466: Item pro ligatura librorum Taymanni (?) XXXVI stuferos. Op 1467: Item pro ligatura trium librorum XVII $\frac{1}{2}$ stuferos. Item pro eisdem Taymanni XXVIII stuferos. Item adhuc pro ligatione libri Taymanni VII $\frac{1}{2}$ stuferos. Op 1468: In primis pro ligatura libri Bede super Lucam 1) VII $\frac{1}{2}$ stuferos.

De vraag is of deze bedragen zijn ter hand gesteld aan een beroepsbinder buiten het klooster voor het kant en klaar ingeleverd werk, dan wel of het uitgaven zijn voor den aankoop van bindmateriaal, dat de broederbinder in het klooster gebruikt heeft bij het binden der genoemde boeken. Dit laatste acht ik het meest waarschijnlijk, omdat wij ook verschillende andere posten voor aangeschaft bindmateriaal aantreffen, bijv. op het jaar 1466: Item pro coopertorio de pergameno I $\frac{1}{2}$ stuferum; op 1467: Item pro VI pellibus ante vel retro in libris ponendis VI braspenningen. Item pro pelle pro copertoriis II braspenningen. Dat in het klooster zelf werd gebonden, blijkt ook uit het onderzoek der thans nog bewaarde boeken. De bestempelde banden zijn bijna alle met dezelfde figuren versierd: aardbol met kruis in een cirkel, een zespuntige ster in een cirkel, en een klein sterretje (pl. I. 24, 20).

Deze stempels, die voorkomen tusschen de jaren 1462 en 1510, worden gevonden op de volgende handschriften: 39; 131, 134, 155, 167, 185, 187, 191, 192, 196, 197, 198, 236, 263, 267, 270, 278, 280, 292, 296, 297, 322, 326, 335, 358, 369, 370, 620, 733, 823, en op de drukwerken: E. 2° 84, 92, 98, 102; E. 4° 23, 113, 120, 157, 158, 170, 218; G. 4° 5, 8, 9; L. 2° 721; X. 2° 17.

Op plaat II heb ik een aantal figuren afgebeeld, die voorkomen op boeken uit de drie genoemde kloosters, maar die van de daar gebruikte stempels geheel afwijken. Hoogstwaarschijnlijk zijn deze boeken afkomstig van schenkingen (bij de meeste blijkt dit uit het ingeschreven ex-libris) en reeds gebonden in de kloosterboekerijen gekomen. De stempels 1, 3

1) Dit is zonder twijfel handschrift 75 der Utrechtsche Universiteitsbibliotheek, dat Beda Venerabilis Expositio in Lucam bevat, en dat is geschreven en in 1468 voltooid door den Karthuizer Henricus Campis.

komen voor op E. 4° 178; 2, 5 op E. 2° 80, 81; 4, 6, 8, 9, 12 op E. fol. 99; 7, 11 op F. 4° 143; 10, 13 op E. 4° 121; 14, 15, 16, 17, 20, op G. 2° 272, H. 2° 238, X. 2° 39; 18, 19 op E. fol. 103; 21, 22, 23, 24 op L. 2° 10, 61, 222.

Vergeleken met plaat I zijn de figuren op plaat II rijker aan motieven en fijner van afwerking. Dit zal wel daaruit zijn te verklaren, dat de kloosters de stempels meer als eigendomsmerk dan als verfraaiingsmiddel hebben beschouwd, terwijl de particuliere boekenliefhebbers, zooals de schenkers van bovengenoemde boeken, aan de versiering daarvan veel hooger eischen stelden. Zoo liet de pastoor van de Klaaskerk, magister Otto Tengneeghel, die E. 2° 80 aan het Regulierenklooster heeft vermaakt, op zijn boeken de beeltenis aanbrengen van den heiligen Anthonius met diens bekende attributen: varken, bel en T-vormig kruis (pl. II. 5), zie E. 2° 81.

In tegenstelling met de drie genoemde kloosters, die er een eigen binderij op na hielden, lieten de Utrechtsche kapittelkerken hare boeken bij een beroepsbinder binden en herstellen. De rekeningen van de vijf kapittelkerken zijn in bijna onafgebroken reeksen op het Rijksarchief bewaard, behalve die van St. Marie, welke eerst met 1532 beginnen. Daarin staan de uitgaven voor het bindwerk opgeteekend, zoodat wij kunnen nagaan, door welke binders zij werden bediend en hoeveel zij aan het uiterlijk van hun boeken ten koste legden.

Er is echter een noodlottige omstandigheid, die ons belet het volle profijt uit deze rekeningen te trekken. De boeken van de vijf kapittelen, die voorheen op het domeinarchief berustten, zijn in 1844 naar de Utrechtsche Universiteitsbibliotheek overgebracht. Bij die gelegenheid zijn ze van hun oude kleedij ontdaan en in een nieuw gewaad gestoken: zij zijn met effen geelbruin leer overtrokken. Al kennen wij dus de namen der binders, van hun bindwerk zijn slechts de houten borden over; de oude stempelversiering is geheel verdwenen. Slechts weinige banden zijn aan die vernieuwingswoede ontsnapt.

In de rekeningen der Utrechtsche kapittelkerken wordt in het derde kwartaal der 15e eeuw maar één binder vermeld: Rodolphus de Wit, die werkzaam was tusschen de jaren 1445

en 1483 en die leverde aan den Dom, aan Oud-Munster, aan St. Pieter en aan St. Jan, en zooals uit de rekeningen van den tweeden kameraar blijkt, ook aan de stad Utrecht. Hij wordt nu eens geheeten: Rodolphus die boekbijnder of Rodolphus librarius, dan weer voluit Rodolphus die Wit librarius of Rodolphus Wit ligator librorum.

In het vierde kwartaal der 15^e eeuw, toen door de snelle verbreiding der boekdrukkunst het bindersbedrijf tot grooten bloei kwam, hebben zich te Utrecht verschillende personen op dit vak toegelegd. Genoemd worden:

1° Magister Henricus ligator librorum (St. Jan Maart 1484), misschien dezelfde als Henricus Rode, die in 1498 en in 1517 als schoonschrijver, verluchter en binder voorkomt (Oud-Munster 1498/99 en Dom 1517), in 1505 als binder van St. Jan, maar die gewoonlijk heet Henricus scriptor in foro piscium (Oud-Munster 1487—1498 passim).

2° Lambertus Theodrici, ligator librorum (St. Jan Sept. 1488), die in dienst was bij den door Lodewijk XI uitgewezen Franschen bisschop Thomas Basin, aartsbisschop van Caesarea (St. Jan Sept. 1490: Item dedi Lamberto famulo archiepiscopi Caesariensis pro reformatione librorum et ceraturarum eorundem VI stuf. bone monete fac. VI lb.). Het laatst vond ik hem in 1502 vermeld (St. Jan Sept. 1502).

3° Nicolaus ligator librorum of Nicolaus de Valkendael (Oud-Munster 1492/93), mogelijk dezelfde als Claes Jansz., die in 1466 en volgende jaren als papierleverancier aan de stad voorkomt in de rekeningen van den tweeden kameraar.

Voorts heeft Jan Veldenar uit Leuven, die gedurende 1478—1481 het drukkersbedrijf te Utrecht uitoefende, zich ook met het binden van boeken bezig gehouden. Bekend is de door hem vervaardigde band in de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage, om den Fasciculus temporum, die door hem in 1476 te Leuven is gedrukt ¹⁾. Behalve den stempel, die zijn naam voluit bevat, zijn de volgende stempels gebruikt:

1) Weale R. 318, afgebeeld bij Holtrop, *Monuments typographiques des Pays-Bas au 15e siècle*, La Haye 1868, pl. 131. W. P. van Stockum heeft dezen band laten namaken voor zijn boek: *La librairie, l'imprimerie et la presse en Hollande à travers quatre siècles*, La Haye 1910, maar deze moderne navolging geeft het origineel slechts gebrekkig weer.

Tudorroos, dubbele adelaar, lelie, twee haantjes, lam met kruis en vaan, griffioen, pelikaan, klimmende leeuw, liggend hert, drommedaris(?).

Of hijzelf te Utrecht ook boeken heeft gebonden, is niet bekend. In de kapittelrekeningen heb ik zijn naam niet gevonden. Het zou mogelijk zijn dat hij den fraaien band heeft bewerkt van E. 2° 153, die twee Utrechtsche drukken uit het jaar 1480 (Campbell 1342, 1775) omsluit 1), en die versierd is met 14 verschillende stempels (pl. III. 1, 2, 3, 9, 10, 13, 14, 15, 16, 20, 21, 22). Twee dezer stempels, een griffioen in een vierkant (pl. III. 22) en een lelie in een rechthoekige ruit (pl. III. 13), zijn in vorm en afmeting geheel gelijk aan die op den Haagschen band. Toch kan op grond alleen van deze gelijkenis bovengenoemde band niet aan hem worden toegerekend. Veel waarschijnlijker is het, dat hij de stempels heeft gesneden voor den Utrechtschen binder, die den band van E. 2° 153 heeft vervaardigd. Met vrij groote zekerheid kunnen wij aannemen, dat de fratres uit het St. Hieronymushuis de binders zijn geweest. Twee stempels van E. 2° 153 (de pelikaan: pl. III. 3, en de lelie in een rechthoekige ruit: pl. III. 13) komen nl. ook voor op een boek uit hun bibliotheek G. 4° 4, dat evenals E. 2° 153 eenige incunabelen uit 1480 omsluit (Voulliéme 195, 204, 193, 202, 630).

Dat de broeders des Gemeenen Levens, die zich in 1474 te Utrecht hebben gevestigd, een beroepsbinderij dreven, weten wij uit de rekeningen van den Dom en van St. Pieter, waarin zij van 1487 tot 1540 geregeld voorkomen, niet alleen als loon- en schoonschrijvers, maar ook als boekbinders.

Voorts vinden wij op G. 4° 6 en 7, die beide eveneens uit het Hieronymushuis afkomstig zijn, nog een aantal andere stempels, waarvan sommige ook voorkomen op hs. 205, op X. 2° 81 en op het Liber donationum op het Rijksarchief te Utrecht (Catalogus van het archief der bisschoppen N°. 43). In het geheel krijgen wij 22 stempels, die door de Hieronymusbroeders zijn gebruikt tusschen de jaren 1474 en 1506, en die alle op plaat III zijn afgebeeld.

1) Voorin staat geschreven: Dit boec hoort den convent der nonnen in Jerusalem ende is ghecomen van onse moeder Truiden en Tyman haer soen, daer biddet voer om gods wil.

Of de Leuvenaar Jan Veldenar ook nog andere stempels aan hen heeft geleverd dan de veertien waarmee zij omstreeks 1480 den band van E. 2° 153 hebben versierd, is moeilijk uit te maken. Maar het is geenszins onwaarschijnlijk, dat hij bijvoorbeeld ook de stempels 4 (met het onderschrift S. Marcus) en 8 voor hen gesneden heeft, die S. Marcus en den heiligen stier voorstellen, en die ook voorkomen op een Maastrichtschen band (zie pl. V. 1, 3). Hoe dit zij, de stempelsnijder, die hun de stempels geleverd heeft, verstond zijn vak uitnemend.

Boven is reeds opgemerkt, dat uit de bibliotheken der Utrechtsche kapittelkerken bijna geen enkel boek in den oorspronkelijken band is bewaard gebleven. Gelukkig echter hebben enkele kapittelheeren een gedeelte van hun eigen boeken niet aan de bibliotheek van hunne kerk, maar aan andere geestelijke gestichten en aan particulieren vermaakt. Langs dien weg zijn deze boeken in hun origineelen ouden band in de Utrechtsche Universiteitsbibliotheek gekomen. Wij kunnen echter niet met zekerheid vaststellen, aan welke binders deze producten van Utrechtsche bindkunst moeten worden toegeschreven.

Zoo heeft magister Martinus Grundick, kanunnik van St. Marie, een aantal van zijn boeken aan de St. Paulus-abdij ten geschenke gegeven. Hij werd kanunnik 25 Juni 1501, capitulair 3 November 1507, officiaal van den proost in 1509 en is 25 Januari 1527 overleden ¹⁾. Een van de kostbaarste werken, die hij naliet, is Nycolaus de Lyra, *Postillae super bibliam*, te Rome in 1471 en 1472 gedrukt in romein door Conradus Sweynheym en Arnoldus Pannartz, de eerste drukkers, die de renaissance-schrijffletter in den boekdruk hebben ingevoerd. Hoewel zij in dezelfde werkplaats zijn gebonden, wijken deze deelen sterk van elkander af, wat de lijnversiering en de keuze en groepeerings der stempels betreft. Terwijl het eerste deel, dat versierd is met 15 verschillende stempels (afgebeeld op plaat IV. 1—15) een meesterstuk is van afwerking, verraden de andere deelen een veel minder kunstvaardige hand; er zijn ook andere stempels voor gebruikt

1) Mededeeling van Mr. A. de Bussy.

(pl. IV. 16—22), die ook voorkomen op een ander boek uit Grundick's nalatenschap L. 2° 798, bevattend een Spierschen druk van 1480 (Hain 7530). Blijkbaar heeft de meesterbinder het eerste deel zelf onder handen genomen, en de andere deelen aan zijn minder bekwame gezellen toevertrouwd.

In vergelijking met de tot nu toe besprokene onderscheiden deze stempels zich door hun grooteren omvang; vergelijk bijv. de stempels met heilige namen (pl. IV. 1, 2, 3), die met den Christuskop (4), met palmet (10, 21) of met lelie (13).

2. Maastrichtsche banden.

Tot dusver is uitsluitend sprake geweest van banden uit Utrechtsche boekerijen. Er berusten echter in de Utrechtsche Universiteitsbibliotheek ook een aantal handschriften en vroegdrukken uit Maastricht, die ik niet met stilzwijgen mag voorbijgaan. Daar het niet van algemeene bekendheid is, hoe zij te Utrecht zijn verzeild geraakt, wil ik dit in het kort mededeelen.

In 1840 werd te Maastricht op de bovenverdieping van het provinciaal gouvernementshotel in een donker vertrekje een verzameling boeken gevonden, waaronder 120 handschriften en 218 incunabelen. Zij bleken afkomstig uit Maastrichtsche en andere Limburgsche kloosterbibliotheeken en tijdens de inlijving op last der Fransche regeering daar bijeengebracht. Zij werden naar 's Gravenhage gezonden op verzoek van onze regeering, die ze liet verdeelen onder de Koninklijke Bibliotheek en de Utrechtsche en de Groningsche Universiteitsbibliotheeken 1). Utrecht kreeg ruim 40 handschriften en bij de 200 boeken, waarvan echter vele beschadigd of defect waren.

Van de merkwaardigste Maastrichtsche banden heb ik de stempels afgebeeld, die een welkom vergelijkingsmateriaal vormen met de Utrechtsche banden. Van de stempels op plaat V komen 1—7, 9 voor op F. 2° 306; 8, 10—23 op E. 2° 332; 24, 25 (met de legende: *Ecce agnus dei qui tollit peccata mundi*), 26 (met den naam: *heinricus*), 29, 31, 32 op hs. 189, afkomstig van het vrouwenklooster St. Agnes te Tongeren

1) A. J. Flament, Catalogus der stadsbibliotheek van Maastricht, I, Maastricht 1889, p. 94.

(naar dezen band beschreven bij Weale R. 319); 27, 28, 30 op hs. 182, afkomstig van het Augustijnerklooster te Eindhoven.

Van de stempels op plaat VI komen 1—8 voor op E. 2° 271, bestaande uit 4 deelen en afkomstig van frater Gherardus de Echt, minister fratrum conventus sancti Bartholomei Traiecti commorantium; 9—11 op E. 2° 330; 12, 13, 14, 16, 19 op E. 4° 470 en 15, 17, 18, 22 op E. 2° 287, welke beide laatste boeken afkomstig zijn van het klooster der Augustijner-Heremieten te Hasselt; 20, 21, 23, 24 (= 26), 25 (met de letters DDC) op F. 2° 221, naar welk boek Weale R. 393 deze vijf stempels beschrijft, die hij ten onrechte aan een Utrechtsch binder toekent. Ook wat hij omtrent de beteekenis van de drie letters in stempel 25 mededeelt, is onjuist: and the letters DDC for Dionysius de Campo, a canon of the church of our Lady at Utrecht, for whom this volume was bound. — Want dit boek behoort tot de Maastrichtsche collectie, die in 1840 aan de Utrechtsche Universiteitsbibliotheek is toebedeeld, en heeft blijkens het ex-libris toebehoord, eerst aan Dionysius de Campo, canonicus ecclesie beate Marie virginis Eyckensis (= Maaseyck), daarna aan Hermannus Vinck Susterensis, pastor in Lent.

Van de stempels op plaat VII komen 1—18 voor op boeken afkomstig van het Minderbroederklooster Lichtenberg bij Maastricht, nl. 1—4, 6—9, 11—13, 18 op E. 2° 291, 292, 273, 277; 5, 10, 14, 16 op E. 2° 281, 307, en F. 2° 312; 17 op E. 2° 302. De stempels 19—25 komen voor op 109. C. 10—12, afkomstig van de fratres minores Recollecti te Maastricht.

De stempels op plaat VIII, waarvan 15, 14, 7, 11, 13 beschreven worden door Weale R. 379 naar een hs. in het Britsch Museum te Londen, komen voor op E. 2° 328, bestaande uit vier deelen en afkomstig van de Beggaarden te Maastricht.

Bij vergelijking der Maastrichtsche en Utrechtsche banden rijst de vraag, of er bij de losse stempels ook een ontwikkeling naar tijdsorde valt waar te nemen. Zij heeft ongetwijfeld bestaan, maar is moeilijk vast te stellen, daar dezelfde stempels soms tientallen van jaren in gebruik zijn gebleven.

Van 1475 af zijn in Utrecht de meest gangbare stempels

roset en lelie, zwaan, adelaar en pelikaan, hond, lam, hert en leeuw. Wanneer zij in een vierkantje of rechthoek zijn gevat, zijn ze in den regel ouder dan die in een cirkel of in een ruit. Soortgelijke figuren vind ik ook op de Maastrichtsche banden, maar meestal van geheel anderen snit, vergelijk bijv. de leeuw pl. VI. 3 en pl. VII. 6; de dubbele adelaar pl. VII. 22. Merkwaardig zijn de twee zwanen met in elkaar gedraaide halzen (pl. VII. 17) van den stempel op een band uit de bibliotheek van het Minderbroederklooster Lichtenberg bij Maastricht E. 2° 302, getiteld *Henricus Herp, Sermones*, Spiers 1484. Hetzelfde motief is gebruikt voor een stempel op het handschrift uit het Augustijnerklooster te Eindhoven (hs. 182): twee dashonden met in elkaar gedraaide halzen in een driehoek (pl. V. 30).

Geheel afwijkend van de Utrechtsche zijn de volgende stempels: wesp (pl. VI. 10); knolgewas (pl. V. 2; VIII. 5); korenbloem (pl. VII. 5); tuin met drie boompjes (pl. VI. 16); een schildvormige notenbalk met de noten re en la en daarboven de letters M A (pl. VIII. 6, 7; XII. 3 en bij Weale R. 379), die worden gevonden op de vier deelen van Bonaventura, *In libris Sententiarum*. Neurenberg 1491 (E. 2° 328), en op het *Mariale* van Bernardinus de Busti, Straatsburg 1498 (E. 2° 276), welke boeken afkomstig zijn van de Beggaarden te Maastricht; een draak met gestyleerden staart op een smalle rechthoekige strook (pl. VII. 2), die naast elkander geplaatst als omlijsting van het plat is gebruikt om boeken afkomstig uit het Minderbroederklooster Lichtenberg bij Maastricht: E. 2° 273, 291, 292 (bij E. 2° 277 als gewone losse stempel).

Zuid-Nederlandsch is ook de draak met langen kop en staart in een driehoek, die moeilijk zichtbaar is op E. 2° 332 (pl. V. 22); maar in eenigszins andere gedaante duidelijk voorkomt (pl. VI. 2) op drie deelen van E. 2° 271, bevattend Thomas de Aquino, *Summa theologiae*, Venetië 1486—1491, afkomstig van frater Gherardus de Echt, minister fratrum conventus sancti Bartholomei Traiecti commorantium, en op E. 2° 310, bevattend Meffreth, *Sermones*, Basel 1488, afkomstig van de Minderbroeders te Tongeren.

3. Vlaamsche banden.

Vlaamsche banden met losse stempels zijn in de verzameling der Utrechtsche Universiteitsbibliotheek slechts schaars vertegenwoordigd. Een fraai voorbeeld van Vlaamsch bindwerk biedt de band om N. 2° 1, die twee Venetiaansche drukken, van 1496 en 1499, omsluit en die versierd is met de volgende stempels: een lelie en de zoogenaamde vuurslag van de gulden-vliesketting in de ruiten van het plat (pl. IX. 14, 16); de omlijsting daarvan wordt gevormd door een geveugelde draak met vogelbek en zwempooten in een driehoek, die aan elkaar geplaatst is als de blokjes uit een legdoos (pl. IX. 13, 15). Weale R. 362 beschrijft een anderen band met precies dezelfde stempels, die aangebracht is om een Venetiaanschen druk van 1494 en die in de stadsbibliotheek te Brugge berust. Bijna diezelfde driehoekige stempel, maar in ietwat kleiner afmeting (pl. IX. 11), komt gecombineerd met een roset (pl. IX. 12) voor op den band van E. 2° 70, bevattend Thomas de Aquino, *Questiones de potentia Dei*, Venetië vóór 1478, en afkomstig van de St. Paulusabdij te Utrecht.

Nog een derde voorbeeld moet worden vermeld. Ik ben echter niet geheel zeker, of wij hier inderdaad Vlaamsch bindwerk voor ons hebben. Ik bedoel L. 2° 226, waarvan de vier stempels zijn afgebeeld op plaat IX. 7—10. Het boek bevat *Decretum cum apparatu*, ed. Bartholomaeus Brixienensis, Venetië 1500, en is afkomstig van Everardus te Bussche, kanunnik van St. Pieter te Utrecht 1). Om de randversiering, bestaande uit een draak in een driehoek, houd ik den band voor Zuid-Nederlandsch. Dat hij in het bezit is geweest van een Utrechtsch geestelijke, is daartegen geen bezwaar. Uit de rekeningen van den Dom blijkt, dat in dit tijdvak voor kerkversiering herhaaldelijk inkoopten te Antwerpen werden gedaan. Wij weten ook, dat juist in deze jaren (vóór 1506) de Utrechtsche kroniekschrijver Wilhelmus Heda een handschrift bij een Antwerpsch boekbinder heeft laten inbinden (zie hierachter bij de plaatstempels N°. 8). Het is dus geens-

1) In L. 2° 410 heet hij: Everardus ten Bussche de Swollis, *canonicus ecclesiae sancti Petri*.

zins onwaarschijnlijk, dat de band van L. 2° 226 te Antwerpen op bestelling is vervaardigd. Dat de band voor Utrecht bestemd is geweest, blijkt ook uit den stempel, die de bekende voorstelling bevat van St. Maarten te paard, die een stuk van zijn mantel aan een bedelaar geeft.

Van bijzondere schoonheid is een band van Jan Ryckaert te Gent om V. 2° 120, bevattend Josephus Hebraicus opera Seb. Munsteri versus, Basel 1541. Hoewel de band na 1540 is vervaardigd, is de stijl van het bindwerk nog 15^e-eeuwsch. Ryckaert neemt nl. onder de Vlaamsche binders eene bijzondere plaats in, omdat hij in tegenstelling tot zijn vakgenooten geen plaatstempels gebruikte, die in zijn tijd zeer in trek waren, maar teruggreep naar het bindwerk uit het einde der 15^e eeuw, dat hij tot grootere volkomenheid wist te brengen. Zoowel in de lijnindeeling van het plat als in den snit der figuren, in de groepeerings der stempels en in de zorgvuldige en smaakvolle afwerking van den band overtreft hij zijn voorgangers. Op den Utrechtschen band, die door J. F. van Someren is gereproduceerd in zijn *Geschiedenis der Utrechtsche Universiteitsbibliotheek*, p. 72, komen de volgende zes stempels voor: schaapherder leunend op zijn staf in een ruit, gestyleerde lelie in een ruit, vlieg in een kleinen rechthoek, lelie, monogram I. R. in een vierkant, dubbele vijflobbige roos in een cirkel (pl. IX. 1—6). Deze zes stempels en de wijze van bewerking van den band zijn uitvoerig beschreven door G. Caillet, die den Utrechtschen band niet kende, naar een exemplaar, dat in de bibliotheek van St. Maarten te Kortrijk berust en dat door hem in verkleining is afgebeeld 1). Het Kortrijksche exemplaar, dat Johannes de Hondt, kanunnik te Kortrijk, in 1536 voor 4 lb. Xsc. par. te Gent heeft laten binden, heeft geen kartonnen borden, zooals het Utrechtsche, maar houten; de stempels zijn dezelfde, alleen is in de groepeerings daarvan op den buitenrand een klein verschil waar te nemen.

Een derde exemplaar berust in de Universiteitsbibliotheek

1) G. Caillet, *Le relieur au monogramme I R: Jan Ryckaert de Gand*, in: *Revue des bibliothèques et archives de Belgique*, 1906, p. 162—175. Zie voorts het artikel van Victor van der Haeghen over Jan Ryckaert in: *Bibliographie nationale de Belgique*, XX, kol. 617—618.

te Amsterdam, om: Atheneus, *Dipnosophistarum libri XV*. Basileae, apud Joa. Valderum, 1535. Het heeft ook kartonnen borden; het is minder fraai dan het Utrechtsche exemplaar, omdat het leer harder is en de band ontsierd wordt door een in 1599 aangebracht opschrift in gouden letters: Senat. Amstelr. 1599 ex dono Johannis Verhee 1).

1) Weale R. 422 zegt, dat dezelfde stempels ook voorkomen op een Bibel in Nederduytsch, te Antwerpen in 1531 gedrukt, maar hij vermeldt helaas niet, waar dit boek berust.

LOSSE STEMPELS UIT HET EERSTE KWARTAAL DER XVI^{de} EEUW.

Evenals Jan Ryckaert gebruikten ook de Utrechtsche en de Maastrichtsche binders in het eerste kwartaal der 16^e eeuw nog losse stempels op een ruitvormigen ondergrond. Hun bindwerk is echter duidelijk te onderscheiden van dat uit de 15^e eeuw. Zoowel bij de Utrechtsche als bij de Maastrichtsche banden kunnen wij opmerken, dat omstreeks 1500 de stempels in omvang toenemen; dat enkele figuren na 1500 verdwijnen (zwaan, pelikaan, hond en lam treft men na dien tijd zelden meer aan); dat onder de na 1500 opgekomen nieuwe stempels de belangrijkste plaats inneemt een groot ruitvormig vignet met twee bijbehorende zijstukken, waarmede de ruiten en de driehoeken van het plat worden gevuld. Dit ornament komt zoowel te Utrecht als te Maastricht tusschen de jaren 1500 en 1525 veelvuldig voor, in verschillende nuanceeringen, zie de afbeeldingen op pl. X en XI, die van Utrechtsche, en op pl. XII en XIII, die van Maastrichtsche banden zijn afgewreven. Van de stempels op pl. X komen 1, 2, 4, 5, 8 voor op L. 2° 772, afkomstig van Jan van Renesse, deken van St. Jan; 3, 6, 7, 9, 10 op F. 2° 14; 11—14 op L. 2° 467, afkomstig van Everard van de Poll.

Van de stempels op pl. XI komen 1, 2 (voorstellend St. Barbara met toren en palmtak), 3, 4 (voorstellend St. Laurentius met rooster en palmtak), 5, 7, 8 voor op L. 2° 405, afkomstig van Everard van de Poll; 6, 9, 10, 12—14 op F. 2° 52, afkomstig uit de St. Paulusabdij te Utrecht; 11 op F. 2° 92.

Van de stempels op pl. XII komen 1—4, 8, 11 voor op E. 2° 276, afkomstig van de Beggaarden te Maastricht; 5—7, 9, 10 op E. 2° 359, afkomstig uit het Regularissenklooster St. Agnes te Maaseyck.

Van de stempels op pl. XIII komen 1—5 voor op E. 2° 278, afkomstig van de Augustijner-Heremieten te Hasselt; 6—9 op E. 2° 289, afkomstig van de Minderbroeders te St. Truiden.

Op Utrechtsche banden treffen wij het meest een vignet aan, waarvan het hart bestaat uit een vierblad bijv. op L. 2° 772 en 810 (pl. X. 5), beide afkomstig van Jan van Renesse, deken van St. Jan. Binder van St. Jan was sinds 1503 Theodoricus Nicolai, familiaris domini Jacobi de Driebergen 1), na diens dood in 1509 gewoonlijk Theodoricus librarius, Th. bibliopola of Th. ligator librorum genoemd. Afgezien van de Broeders van het St. Hieronymushuis is hij de eenige boekbinder geweest, die ik tusschen de jaren 1503 en 1524 te Utrecht vermeld vond. Hij is vermoedelijk de binder geweest van de beide genoemde boeken van den deken van St. Jan L. 2° 772 en 810, die in 1501 en in 1516 zijn gedrukt. Of hij ook F. 2° 14 gebonden heeft, die een druk van 1518 omvat en die met bijna dezelfde stempels (afgebeeld op pl. X. 3, 6, 7, 9, 10) is versierd als L. 2° 810, moet ik in het midden laten. Behalve voor St. Jan werkte hij ook voor Oud-Munster, van 1503—1534. Voluit heette hij Dirck Claesz. Roest die boeckebinder 2). Hij woonde „bij de Visbrug“, en bezat bovendien nog een erve in het „Sulverstraetgen“ 3).

Wij vinden op de Utrechtsche banden uit dit tijdvak nog een ander vignet, dat als middenstuk een ovaal heeft met kleine ruitjes gevuld, bijv. op L. 2° 467 (waarvan de stempels afgebeeld zijn op pl. X. 11—14), op L. 2° 472, afkomstig van Valentijn van der Voort, secretaris der stad Utrecht, en op G. 2° 219. Nagenoeg hetzelfde ornament wordt ook gevonden op een band uit de Maastrichtsche collectie: E. 2° 359 (pl. XII. 7, 9, 10), afkomstig uit het Regularissenklooster St. Agnes te Maaseyck. Eigenaardig is voorts een groot ruitvormig vignet, waarvan het hart bestaat uit de letter H. Deze stempel met

1) Jacob van Driebergen, vice-deken van St. Jan, wiens portret nog in de St. Janskerk hangt, bezat een vrij aanzienlijke bibliotheek, zie het artikel van H. N. J. van Eelde, Jacob van Driebergen, zijn portret en zijn bibliotheek, in: Oud-Holland, XXI (1903), p. 1—22.

2) Stadsarchief Utrecht, Lijfrenteregister 1510 op het woord Zadelers. Mededeeling van den heer G. van Klaveren Pz.

3) Stadsarchief Utrecht, Minuuttransporten 13 Juli 1534, 30 October 1542. Mededeeling van den heer G. van Klaveren Pz.

de twee bijbehorende zijstukken, die door Weale R. 367 beschreven worden naar een boek uit 1498 in de stadsbibliotheek te Saint Omer, zijn evenals de langwerpige randstempel (een met doornen omrankt kruis) afgebeeld op pl. XIII. 6—9. Zij komen voor op twee banden uit de Maastrichtsche collectie, E. 2° 289, bevattende deel 2 en 4 van de Summa van Antonius Florentinus, in 1496 te Straatsburg gedrukt bij Johannes Grüninger, en afkomstig van de Minderbroeders te St. Truyden.

Van de banden met ruitvormige vignetten op het plat hebben de oudste als randversiering meestal een dubbele roos in een cirkel, een gestyleerde lelie of een adelaar in een ruit, de jongere echter een aaneengesloten rand, die verkregen is door een langwerpig stempel, blokje voor blokje, boven elkaar af te drukken. Een dergelijke stempel bestaat bijv. uit twee ruitjes boven elkaar, gevuld met een vierblad (pl. XI. 5), (ook op L. 2° 468, 469, 470, 471; X. 2° 54), of uit twee halve manen boven elkaar, waarvan de bogen gevuld zijn met lijn- en stippeversiering, terwijl boven de snijpunten een kleine lelie of een ster los is gestempeld (pl. XI. 11; XII. 11; XIV. 8; ook op hs. 33; F. 2° 90, 91; L. 2° 411; H. 2° 78, 79).

Deze halvemaaanvormige randversiering was in het eerste kwartaal der 16^e eeuw niet alleen te Utrecht, maar ook in de Zuidelijke Nederlanden zeer gebruikelijk. Zij komt voor op den bovengenoemden Maastrichtsch band E. 2° 276 (pl. XII. 11); verder op L. 2° 462—464, bevattend Paulus de Castro, *Super digesta et codicem*, in drie deelen, gedrukt in 1509 te Milaan en blijkens het ex-libris in 1512 in het bezit van Magister Petrus de Mattinée de Brugis; ten slotte op 109. E. 10, dat Rupertus abbas Tuitiensis, *Opera, Coloniae* 1528 bevat en gebonden is te Antwerpen, daar op de vier hoeken het wapen dezer stad is aangebracht (pl. XIV. 7). Bij dezen band zijn de afdrukken van een randstempel niet, zooals bij de bovengenoemde boeken, precies aan elkaar passend aangebracht, maar er is telkens een kleine tusschenruimte opengelaten, zooals duidelijk te zien is op de afbeelding op pl. XIV. 8.

Het aanbrengen van de aaneengesloten randversiering ge-

schiedde met zoo groote bedrevenheid, dat op het eerste gezicht dikwijls moeilijk is uit te maken, of de rand uit losse blokjes bestaat (losse stempel bijv. op pl. XIV. 1, 2, die van E. 2° 87 is afgewreven), dan wel of zij een geheel vormt doordat zij is vervaardigd met een rolstempel, die in het tweede kwartaal der 16^e eeuw in zwang kwam (zie de op pl. XIV. 3—6 afgebeelde vignet- en rolstempel van H. 2° 186, dat verschillende in 1532 te Straatsburg en te Ausburg gedrukte Duitsche geschriften bevat en afkomstig is van Hubertus Buchelius).

ROLSTEMPELS.

1. Met gestyleerd bandornament (1525—1545).

Omstreeks 1525 komt in de bandversiering een belangrijke verandering. De bewerking met losse stempels eischte groote nauwgezetheid en kostte veel tijd. De sterk toenemende boekenproductie maakte een snellere en meer mechanische versieringswijze wenschelijk.

Gelijk wij gezien hebben, was het in het eerste kwartaal der 16^e eeuw gewoonte om als randversiering smalle langwerpige stempels te gebruiken, die aan elkaar werden gezet tot aaneengesloten lijsten. Omdat dit aan elkaar passen tijdroovend was en groote handigheid vereischte, vond men een smallen, gegraveerden cylinder uit, die bevestigd was aan een handvat en die, na verwarmd te zijn, over het leer kon worden gerold, om aldus de verlangde patronen of figuren in strooken of in reepen op den band aan te brengen. Hoogstwaarschijnlijk is dat een Duitsche uitvinding geweest. De bandversiering door rolstempels is nergens met meer voorliefde toegepast dan in Duitschland, waar niet alleen de randen, maar ook het middenstuk met deze afgerolde strooken werd gevuld.

De rolstempels, waarmede de boeken der Utrechtsche Universiteitsbibliotheek in dit tijdvak zijn versierd, zijn voor zoover is na te gaan, uit Duitschland afkomstig.

De voornaamste Utrechtsche binder was een Keulenaar, die zich omstreeks 1530 te Utrecht heeft gevestigd, n.l. Anthonius de Colonia, die tusschen 1533 en 1558 herhaaldelijk voorkomt in de rekeningen van St. Jan, van St. Pieter en van Oud-Munster. Voorts worden te Utrecht nog als boekbinders vermeld de Hieronymusbroeders en Reynerus Pauli, die 5 Mei 1526 burger werd. Tusschen 1534 en 1537 wordt zijn naam eenige keeren genoemd in de rekeningen van St. Jan en van St. Marie. Den 10 November 1540 werd hij voor burgemees-

teren en schepenen ontboden, „uuyt saecke hij tzijnen huysen een boucxken van den sermonen, twelcke geprobeert ende verboden was bij Keij. Mats. placaten ende mandamenten, gebonden ende tzijnen huysen vercoft" had. 1) Hij schreef ook een rederijkersstuk, getiteld: 't Spel van de Christen kercke, dat in handschrift bewaard is in de Utrechtsche Universiteitsbibliotheek. 2)

Of Conradus de Buscumducis, die slechts éénmaal als binder voorkomt in de rekeningen van St. Jan op September 1525, te Utrecht heeft gewoond, is twijfelachtig.

Wat het bindwerk uit dit tijdvak betreft, is het mij niet gelukt met zekerheid aan te geven, welke banden aan den eenen, welke aan den anderen Utrechtschen boekbinder moeten worden toegeschreven. Naast de banden, die te Utrecht zijn vervaardigd, bezit de Utrechtsche Universiteitsbibliotheek ook talrijke voorbeelden van Keulsch bindwerk uit de nalatenschap van Hubertus Buchelius, die vele jaren te Keulen heeft gewoond. Al zijn deze boekbanden naar verschillende patronen bewerkt, zij hebben toch een gemeenschappelijk kenmerk, vergeleken met het bindwerk uit het derde kwartaal der 16^e eeuw, toen medaillons met koppen, bijbelsche voorstellingen en allegorische vrouwenfiguren, in den regel van onderschriften voorzien, het meest in den smaak vielen. Tusschen de jaren 1525 en 1545 gaf men de voorkeur aan een gestyleerd bandornament, bestaande uit lofwerk, uit een vaas met bladeren, uit krul- en lijnversiering, dikwijls afgewisseld door engelenkopjes, door poppetjes of vogelvormen aan de groteske ontleend. Vermoedelijk zijn deze motieven en patronen door de stempelsnijders nagemaakt naar modelboekjes, die voor goudsmeedleerlingen in omloop zijn geweest.

Van den rolstempel op Utrechtsch bindwerk geeft pl. XV. 1, 3 twee voorbeelden: 1 is een horizontale rolstempel, bestaande uit drie gelijke, tot aan het onderlijf afgebeelde poppetjes, die in de rechter- een wereldbol, in de linkerhand een scepter houden, die van onderen omgeven zijn door een krans

1) Zie G. A. Evers, Reyer Pauwelsz., de Utrechtsche boekbinder en rederijker, in: Het Boek, IX (1920), p. 253—265.

2) Hs. 1336, waarvan de uitgave wordt voorbereid door den heer G. A. Brands te Groningen.

en aan den rechterkant begrensd door een gestyleerd breed blad. Deze stempel komt voor op boeken, die gedrukt zijn tusschen de jaren 1526 en 1540 en die afkomstig zijn uit het Regulierenklooster (nl. op 106. D. 9, tegelijk met de twee op plaat XV. 2 afgebeelde losse stempels), uit het Hieronymushuis, uit de St. Paulusabdij en van Everard van de Poll (108. O. 21; 109. E. 11; E. 2° 189—192; F. 2° 210, 229—231; G. 2° 179, 181, 182, 183, 185).

Plaat XV. 3 geeft een rolstempel weer, die bestaat uit een vaas met bladeren, een lier en een tafeltje met het jaartal 1542 (Weale R. 437). Deze stempel komt voor op twee handschriften 201 en 321, en op drie boeken: E. 4° 87, E. 2° 138 en F. 2° 44, alle van onbekende herkomst; voorts op F. 2° 235, afkomstig uit het Karthuizerklooster te Utrecht, op het Cartularium van de memoriegoederen der Buurkerk in het Stadsarchief te Utrecht N°. 268, en op een Graduale Trajectense in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam, dat „heeft laten scriven die Eersame, vrome ende voersichtighe Joncker Anthonis van Isenderen, heer van Sterckenborch. Heer Peter, priester tot Zuylen, diet heeft begonnen ende Ghysbert Aertszoen van Aller, schoelmeyster tot Buerkerck, heeft dit voirt ghescreven ende voleyndt int Jaer ons Heeren XVe ende liiij op ten derden dach van Meert". Op den band van dit handschrift komt, evenals op F. 2° 235, tevens een losse stempel voor, die op plaat XV. 4 is afgebeeld.

Plaat XVI brengt een merkwaardig voorbeeld van navolging in beeld. Figuur 4 geeft een rolstempel weer, die bestaat uit twee gestyleerde adelaarskoppen op een voetstuk, die een poppetje tot aan de knieën omvatten, dat met uitgestrekte armen een kolom uit drie stukken omhoog houdt, waarvan het benedenste het monogram I. W. bevat en het middelste een gevleugeld engelenkopje voorstelt.

Deze oorspronkelijke Keulsche stempel, die gevonden wordt op een Venetiaanschen druk uit 1498 (Hain * 13798) in de Universiteitsbibliotheek te Leiden, is door een Utrechtsch binder gebruikt voor F. 2° 231, een boek, dat in 1540 is gedrukt en afkomstig is van de St. Paulus-abdij, tezamen met den op plaat XV. 1 afgebeelden rolstempel; het monogram I. W. heeft

hij echter trachten te maskeeren door er twee sterretjes over heen te stempelen (pl. XVI. 9). Tien jaren later vinden wij denzelfden stempel vereenigd met de op plaat XVI. 1—3, 5—8 afgebeelde stempels, op F. 2° 57, 58; op L. 8° 203 en op X. 2° 145 (afkomstig van Floris Thin en van Everaerd van de Poll), maar met een nieuw monogram H. B., dat even boven het engelenkopje is aangebracht. Misschien zijn dit de beginletters van Hermannus Borculo, die in een koopacte van 1557 als binder wordt vermeld 1).

Een variant van dezen Keulsch-Utrechtschen rolstempel geeft plaat XVII. 4. Het eenige verschil is, dat het poppetje niet door de adelaarskoppen omvat wordt, maar er een halve centimeter boven staat. Deze stempel komt voor op 108. N. 1, 2, 16, 18; op 108. O. 14; op E. 4° 126; op E. 8° 85 en 349; op X. 8° 118, 169, 194, 404; op X. 2° 11, 12, 62, die gedrukt zijn tusschen de jaren 1527 en 1534 en alle afkomstig zijn van Hubertus Buchelius, die 8 Mei 1534 als student in de rechten te Keulen werd ingeschreven 2). Hoogstwaarschijnlijk heeft hij deze boeken daar laten inbinden. Bij twee daarvan (X. 2° 11, 12) zijn als schutblad dan ook fragmenten gebruikt van een gedrukte Duitsche bijbelvertaling.

Een tweeden variant van bovengenoemden Utrechtsch-Keulsch rolstempel, zonder poppetje en in kleiner afmeting (pl. XVII. 3), vinden wij op E. 2° 270, waarvan de band door Weale R. 725 is beschreven. Hij bevat *Johannis Cassiani libri XII, paraphrasticae redditae a D. Dionysio Carthusiano, Coloniae 1540*, en is afkomstig van Fr. Augustinus Heusden, prior van het Dominikanerklooster te 's Hertogenbosch. Deze band is met nog twee rolstempels versierd (pl. XVII. 2, 1), waarvan de eerste bevat drie wapenschilden: met den rijksadelaar, met het wapen van Keulen, met het handelsmerk en de beginletters van den Keulsch binder I. B.; en waarvan de tweede bestaat uit in elkaar grijpende halve maantjes.

De beide op plaat XVII. 5, 6 afgebeelde rolstempels zijn van den reeds genoemden Keulsch binder I. W.. Zij komen voor

1) G. A. Evers, *Bibliotheekleven*, II (1917), p. 103.

2) Zie H. Keussen, *Die Matrikel der Universität Köln*, II, Bonn 1919, p. 926, 581, 525.

op de banden van F. 2° 208, 209, 211, die bevatten Dionysius Carthusianus, Enarrationes piae, Coloniae 1534, en die beschreven zijn bij Weale R. 723. Voorin is een gedrukt ex-libris geplakt van een kardinaal met het devies: *finis coronat*. De eene stempel bevat drie wapenschilden: met den rijksadelaar, met het wapen van Keulen en met de beginletters I. W. 1); de andere bevat drie paren, waarvan het benedenste voorstelt een trommelslager en een fluitspeler. De laatste stempel komt ook afzonderlijk voor op B. 8° 90, bevattend twee verschillende geschriftjes, die tusschen 1525 en 1533 gedrukt zijn, en afkomstig van Hubertus Buchelius. Deze voorstelling, die herinnert aan de manier van Hans Sebald Beham, schijnt voor bandversiering geliefd te zijn geweest. Duidelijker komen deze drie paren voor — afgewisseld door een naakte Lucretia, die zich doorboort — op F. 2° 57 (pl. XVI. 7) en een variant daarvan op L. 2° 521 (pl. XVIII. 4), en uitgebreid tot vijf paren (pl. XVIII. 2) op 106. D. 4 en O. 4° 73, beide gedrukt in 1540 en afkomstig van Hubertus Buchelius.

Diens boeken hebben ons ook een proeve bewaard van het bindwerk van nog een anderen Keulschen binder W. L., zie pl. XVIII. 3. Deze rolstempel, die bestaat uit vijf kandelabers op een voetstuk, waarvan de bovenste gemerkt is met de letters W. L., komt voor op boeken van Buchelius, die gedrukt zijn tusschen de jaren 1529 en 1535, nl. op: 108. M. 20—22; E. 2° 51; X. 2° 37, 83.

Bij de twee laatsten is op het voorplat als super-ex-libris de naam BUCHEL aangebracht. Bij zes boeken (B. 8° 84; E. 8° 84, 125; O. 8° 28; W. 8° 169; 108. N. 2), waarop bovendien de naam BUCHEL op het voorplat is aangebracht, vormt deze stempel de omlijsting van een plaatstempel, die een zeemeermin voorstelt, wier lijf uitloopt in twee horens met takken en bloemen, omgeven door een rand van ranken (pl. XXXVIII). Bij vijf andere banden (L. 4° 40, 41; W. 8° 65, 67; X. 8° 36), waarop ook weer het super-ex-libris BUCHEL voorkomt, vormt zij den

1) Deze stempel komt ook voor op een octavo-boekje in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage 145. G. 23, inhoudende: Rabani Mauri Commentarii in Numeros et in Deuteronomium. Coloniae 1532, tezamen met een smaller rolstempel, die ook drie wapenschilden bevat: met den rijksadelaar, met het wapen van Keulen, en met een leeuw.

rand van twee plaatstempels, bevattende de borstbeelden van een heer en een dame (pl. XXXIX). Van de overige op plaat XVIII afgebeelde stempels komt 1 voor op O. 2° 51 en S. 2° 31, bevattend twee Bazelsche drukken uit 1534 en 1536, beide afkomstig van H. Buchelius. Of de initialen I. B., die met de letters H. G. op pl. XVIII. 5 zijn te lezen, betrekking hebben op den bovengenoemden Keulschen binder I. B., is moeilijk uit te maken; de band, waarop deze stempel voorkomt, omsluit een Keulschen druk uit 1534 (X. 8° 34).

2. Met bijbelsche en classieke personen (1545—1575).

Tusschen 1540 en 1550 heeft er een merkbare wijziging plaats gehad in de rolstempels. Zij worden breeder; heel dikwijls zijn er een jaartal en een monogram in aangebracht door den stempelsnijder, die ook andere voorstellingen kiest. In de plaats van de strookvormige patronen komen bijbelsche en classieke personen met onderschriften.

Bij Utrechtsch bindwerk valt die overgang na 1545. Bij Duit-sche banden is zij reeds eerder waar te nemen; het vroegste voorbeeld, dat ik daarvan onder de boeken der Utrechtsche Universiteitsbibliotheek heb aangetroffen, is uit 1539 op F. 4° 133. Dit boek, met Duitschen tekst, dat te Maagdenburg in 1550 is gedrukt, is afkomstig van H. Buchelius. De voor- en de achterkant van den band zijn niet op gelijke wijze versierd. Voor het achterplat zijn twee rolstempels gebruikt (pl. XIX. 1, 6; 2, 4), waarvan die aan den buitenkant bestaat uit vier vakken met bijbelsche personen en onderschriften:

1. Paulus, in de linker- een zwaard, de rechterhand steunend op een boek; onderschrift: *Apparuit Be| Nignitas Et Hu(ma-nitas)*.

2. Maria met 't kindeke Jezus; onderschrift: *Ecce Virgo| Conci-piet Et.*

3. Koning David met zijn harp; onderschrift: *De Fructu Ven| tris Tui Ponam*; boven de harp het monogram M A 1).

4. Jesaja, een spreukband in de hand met de woorden: *Egre-*

1) Het monogram M A komt ook voor op een rolstempel met vier vrouwenfiguren uit 1541, die Weale R. 732 beschrijft naar den band van een Missale Lubicense in de Koninklijke Bibliotheek te Kopenhagen.

dietur Virga De Ra(dice); boven zijn hoofd het jaartal 1539; onderschrift: *Super Solium/ David Sedebit*.

De rolstempel, die den binnenrand vormt, bestaat uit vier vakken met een mans- en drie vrouwenfiguren; als onderschriften de namen: 1. *Paris*; 2. *Venus*; 3. *Juno*; 4. *Pallas*, met het jaartal 1539.

Het middenstuk wordt gevormd door een ruitvormige groepeerings van de twee losse stempels, die op pl. XIX. 3, 5 zijn afgebeeld.

Voor de versiering van het voorplat is gebruikt de rolstempel met de vier bijbelsche personen als omlijsting; twee losse stempels (pl. XIX. 3, 7) en als middenstuk een plaatstempel, die den uit zijn graf verrezen Christus voorstelt, den dood vertredend, met het hemelsche Jeruzalem op den achtergrond. Op den grafsteen staat het jaartal 1539, terwijl als onderschrift de woorden uit Hosea XIII. 14^b zijn gebruikt: *Mors Ero Mors Tua Morsus Ero Tuus Infer(ne)*. Omdat hij te veel is afgesleten, is deze plaatstempel niet afgebeeld, wel de copie ervan uit 1551 (pl. XL. 1), die hierachter onder N° 21 is beschreven.

Een ander vroeg voorbeeld van den nieuwen stijl biedt een rolstempel uit 1541, die met de twee andere op pl. XX afgebeelde rolstempels voorkomt op E. 2° 373, bevattend twee boeken met Duitschen tekst, welke te Wittenberg in 1561 en in 1560 zijn gedrukt. De wit-zwijnsleeren band is blijkbaar eerst in 1562 vervaardigd, want op het voorplat staat dit jaartal te lezen, met de letters I R W, die vermoedelijk den binder aanduiden. Deze rolstempel bestaat uit vier vakken met bijbelsche personen en onderschriften:

1. Johannes de Dooper, met de rechterhand een boek vasthoudend en met de linker wijzend op een lam; onderschrift: *Ecce Agnus Dei Qui Tollit Pec(cata)*.

2. Christus aan het kruis, rechts een kruis met slang, voorts eenige krijgsknechten en op den achtergrond twee knielende vrouwen; onder den kruisbalk het jaartal 1541; onderschrift: *Sicut Mose Exaltavit Serpent(em)*.

3. Koning David met harp; onderschrift: *Non Dabis Sanc(tum)/ Tuum Videre Cor-(ruptionum)*.

4. De uit het graf herrezen Christus, den Dood vertredend; onderschrift: *Mors Ero Mors Tua Morsus Ero.*

Op het voor- en achterplat zijn telkens twee verschillende plaatstempels onder elkaar aangebracht. De eerste plaatstempel stelt voor Christus aan het kruis, rechts de hoofdman, links Mozes met de koperen slang en een zittende mansfiguur; onderschrift: *Ecce Agnus Dei Qui Tollit Peccat(um) Mundi Joannis 1 Cap.*

De tweede plaatstempel stelt voor den uit het graf herrezen Christus, den Dood vertredend; onderschrift: *Ero Mors Tua O Mors.*

De derde plaatstempel stelt voor het geloof en de hoop door twee zittende vrouwenfiguren, aan wie God de Vader in de wolken verschijnt. Het geloof houdt in de linker- een crucifix, in de rechterhand een kelk met hostie; de hoop blikte met gevouwen handen naar omhoog; onderschrift: *Impetrat Alma Fides Christo/ Quam Dante Salute Expecta/re Soror Spe Animosam Solet.*

De vierde plaatstempel stelt voor de liefdadigheid, een in een kamer zittende vrouwenfiguur, die een klein kind op haar schoot koestert, terwijl een tweede de armen om haar hals slaat, een derde aan haar voeten knielt en een bedelaar groetend binnentreedt. Onderschrift: *Que vocor insigni Charitum/ De nomine virtus omniaque/ Pietas suadet obire sequo.*

Als derde voorbeeld noem ik de beide rolstempels uit 1546, die op pl. XXI zijn weergegeven. Zij komen voor op O. 2° 107—109, waarvan de drie banden in wit zwijnsleer zijn gebonden en op het voorplat den verkorten boektitel en het jaartal 1546 dragen. De buitenrand wordt gevormd door een stempel, die bestaat uit vier vakken met bijbelsche halffiguren met onderschriften.

1. Maria met het kindeke Jezus; onderschrift: Hebreeuwse karakters zonder zin; waarschijnlijk zijn bedoeld de woorden van Jesaja VII. 14: *Ecce virgo concipiet et pariet filium.*

2. Koning David met zijn harp, boven zijn hoofd de letters H S; onderschrift: *De Fructu/ Ventris Tui.*

3. Johannes de Dooper met een boek in zijn rechterhand en

het jaartal 1546; onderschrift: *Ecce Agnus/ Dei Qui Tolli(t)*.

4. Paulus, in de linker- een zwaard, de rechterhand steunend op een boek, met het monogram B R; onderschrift: *Apparuit/ Beni(gnitas) Et Hu(manitas)*.

De binnenrand wordt gevormd door een stempel, die bestaat uit vier vakken met bijbelsche personen en de teekens der vier evangelisten:

1. Petrus, twee sleutels in zijn rechterhand, met het jaartal 1546; boven zijn hoofd een stierenkop in een cirkel.

2. Christus aan het kruis, onder den kruisbalk de letters H S en daarboven in een cirkel een leeuw.

3. Christus als rechter, in zijn linkerhand een wereldbol met kruis; boven zijn hoofd een engel in een cirkel.

4. De uit zijn graf herrezen Christus, boven zijn hoofd een adelaar in een cirkel, en onderaan het monogram B R.

Tenslotte worden als laatste voorbeeld nog vermeld de twee rolstempels op plaat XXII, die zijn afgewreven van O. 2° 173, bevattend Galenus, Opera, Basileae 1536, welk boek blijkens het jaartal op het voorplat in 1546 is gebonden. Merkwaardig is de rolstempel, die de borstbeelden en namen bevat van keizer Karel V, Ferdinand en Jan de Austria.

De boeken, die de Utrechtsche Universiteitsbibliotheek uit de tweede helft der XVIe eeuw bezit, steken bijna zonder uitzondering in Duitsch gewaad. Dat komt niet alleen daardoor, dat er zooveel Duitse drukken onder zijn, maar ook doordat de inheemsche binders hun stempels nagenoeg alleen uit Duitschland betrokken. Zij voegden zich geheel naar den Duitschen smaak, die behagen schepte in afbeeldingen van bijbelsche en classieke personen en in allegorische voorstellingen van de deugden. Een rijke fantasie ontplooiden de Duitse graveurs niet; het zijn in hoofdzaak steeds weer dezelfde afbeeldingen, die met kleine wijzigingen terugkeeren. Van de bijbelsche personen zijn de hoofdtypen: Madonna met het kind, David met de harp, Jesaja met spreukband, Paulus met zwaard en boek, Johannes de Dooper met lam of boek; van de verpersoonlijkte deugden: Fides, Spes, Charitas, Justitia, Prudentia en Suavitas, meermalen in gezelschap van Lucretia.

Een der vruchtbaarste en tevens een der talentvolste onder

de Duitsche graveurs was N P, wiens initialen wij herhaaldelijk op boekbanden in de Utrechtsche Universiteitsbibliotheek aantreffen. Mejuffrouw M. E. Kronenberg geeft een lijst van niet minder dan 22 rolstempels, welke door hem tusschen de jaren 1549 en 1563 zijn gesneden. Omdat zooveel van zijn stempels hier te lande werden gebruikt, vermoedt zij, dat hij in later jaren zelf naar Nederland is verhuisd. Husung heeft een artikel aan hem gewijd onder den titel: Der Meister mit dem Monogram N. P. 1), waarin hij een aantal stempels vermeldt, die bij Kronenberg ontbreken.

Op plaat XXIII zijn uit zijn eerste periode drie specimina van zijn graveerkunst afgebeeld. De eerste, die voorkomt op L. 2° 185 bevattend een Bazelschen druk uit 1555, bestaat uit vier vakken met de vier musen. De onderschriften luiden: *Thalia*, met het jaartal 1549, *Euterpe*, *Terpie* (Terpsichore) met het monogram N P, *Calleo*(pe).

De tweede, die voorkomt op de vijf banden van de Bazelsche uitgave van Hieronymus' Opera uit 1553 G. 2° 23—27, bestaat ook uit vier vakken met de afbeeldingen van Salomon, Persape, Josua (met het jaartal 1549), Diana (met het monogram N P).

De derde, die uit 1551 is en uit vier medaljons bestaat met de koppen van twee keizers en twee veldheeren in wingerdranken, is afgewreven van F. 2° 207, bevattend een Keulschen druk uit 1542. Op denzelfden band komt nog een tweeden rolstempel voor uit 1550 met zes vrouwenfiguren: *Suavitas*(?), *Prudencia*, *Polia*, *Judith*, *Cleopatra* en *Lucretia* (= Weale R. 742).

Mijn bestek laat niet toe om de talrijke Duitsche banden uit het derde kwartaal der 16^e eeuw, die de Utrechtsche Universiteitsbibliotheek bezit, alle op te noemen. Dat lijkt mij ook overbodig, omdat ik telkens in herhalingen zou moeten vervallen. Bovendien werd kort na het midden der 16^e eeuw de rolstempel niet meer met dezelfde zorg gesneden als in het begin dezer periode. Er loopt veel grof werk onder, terwijl bij veel binders ook de goede smaak te loor gaat: bij sommige banden zijn voor- en achterplat zoo geheel met stempels bezet, dat er geen

1) Zeitschrift für Bücherfreunde, XII. 1 (1920), p. 78—89. Zie mijne bespreking daarvan in Bibliotheekleven, V (1920), p. 303—307.

open ruimte meer overschiet; bij andere zijn voor schuine verbindings stempels met koppen gebruikt, wat bepaald ontsiert; zelfs komt het voor, dat de voorstellingen op den kop staan, doordat de stempels in verkeerde richting zijn afgedrukt. Bij de meeste binders gaat het om massa-productie; naar nauwkeurige en kunstige afwerking van ieder stuk wordt niet meer gestreefd.

Van meer beteekenis dan een volledige opsomming dezer Duitsche banden lijkt mij de beschrijving van het werk van een Utrechtsch binder. Bij de afbeelding daarvan zal dan tevens blijken, of hij zich slaafs aan de Duitsche voorbeelden heeft gehouden, dan wel of hij ook iets van eigen vinding in zijn werk heeft weten te leggen.

In de rekeningen der Utrechtsche kapittelen wordt in het derde kwartaal der 16^e eeuw als binder genoemd: Michael Henrici. Meestal wordt hij kortweg als Michael compactor of ligator librorum aangeduid. In de stedelijke kameraarsrekeningen, waarin hij op 20 Juli 1548 als nieuw burger staat ingeschreven, luidt zijn naam: Michael Heynrickss. boickebynder 1). Waarschijnlijk was hij toen reeds eenige jaren te Utrecht werkzaam. Waarvandaan hij gekomen is, is mij niet bekend. Uit zijn eerste periode zijn de twee rolstempels, die op pl. XXIV. 1, 2 zijn afgebeeld. De eerste bestaat uit een gestyleerd bandornament van fijne takjes en bladeren, waarin zijn te onderscheiden een vaas met twee vogels en de letters M H, en een gevleugeld engelenkopje, dat een tafeltje met het jaartal 1545 vasthoudt. De tweede bestaat uit drie bustes in een ruit, die beurtelings door een dubbel vierblad in een cirkel worden afgewisseld, terwijl de tusschenruimten met fijne takjes en blaadjes zijn gevuld. Rank van bouw en sierlijk van snit als zij zijn, zijn deze stempels ook op smaakvolle wijze aangebracht op de banden van H. 2° 118, W. 2° 130, G. 2° 271 en AA. 8° 10, waarop zij gezamenlijk of afzonderlijk, of vereenigd met een of meer van de op pl. XXIV weergegeven losse stempels voorkomen. Een maal (op H. 8° 171) vond ik ze als omlijsting van een kleinen plaatstempel (62 × 40), die Adam en Eva voorstelt onder den boom, maar die helaas niet duidelijk genoeg

1) Weale R. 438—440 noemt hem ten onrechte Michael Harmensz.

in het leder is afgedrukt om gereproduceerd te worden. Ietwat jonger zijn de beide rolstempels met de drie keizerkoppen en met de drie naakte engeltjes (pl. XXIV. 3 en pl. XXV. 2) die dikwijls vereenigd worden aangetroffen, o. a. op E. 2° 255, F. 2° 175, O. 2° 42 en S. 2° 57, 58. Zij zijn, tegelijk met een aantal andere stempels, ook gebruikt voor de vier banden in groot folio van 106. A. 9, 10, 11 en 106. B. 1, die Biblia latina, Basel ca. 1480 (= Hain 3173) bevatten, en die een goed specimen van Michaels bindkunst bieden.

Ik heb niet kunnen navorschen, voor wie hij deze vier zware deelen heeft ingebonden. Dit is mij wel gelukt met de Bazelsche uitgave van Erasmus' werken uit 1540 in acht folio deelen (F. 2° 71—78), waarvan de banden ook door hem zijn geleverd. Ik vond nl. in de rekeningen van St. Pieter (groote fabriek) op het jaar 1554 de volgende post, die op deze acht deelen betrekking heeft:

Item in primis solvi Michaeli pro compactura operum Erasmi octo volumina de quolibet XVII st. facit VI f. VIII st.

Item solvi van die doppen geslagen op die voirs. boecken met die platen ende hoern quibus tecti sunt tituli predictorum librorum simul III f. XVIII st.

Item solvi pro scriptura titulorum II st.

Item solvi fabro ferrario de ferramentis necessariis ad volumina operum Erasmi videlicet cathenis et aliis I f. XVIII st.

De buiten- en de binnenrand van deze acht banden worden gevormd door de twee rolstempels met de drie keizerskoppen en met de drie naakte engeltjes; als middenstuk is een rolstempel uit 1552 gebruikt, die uit zes vakken met bijbelsche tafereelen bestaat (pl. XXVI):

1. Adam en Eva met de appel; onderschrift: *Mors*.
2. Dronkenschap van Noach, met de beginletters van den binder M. H.
3. Offer van Abraham; onderschrift: *Promissio*.
4. Mozes en de koperen slang; onderschrift: *Sim(bolum) Red(emptionis)*.
5. Christus aan het kruis, links Longinus te paard Christus' zijde doorborend, rechts Maria en Maria Magdalena; boven het kruis het opschrift: *Inri*.

6. Christus uit het graf verreezen, waarop het monogram N P tusschen het jaartal 1552 staat te lezen.

Michael Hendricksz. stond dus met den Duitschen graveur N P in relatie. Of hij van dezen ook nog andere stempels heeft betrokken dan of hijzelf ze heeft gesneden, moet ik in het midden laten. In elk geval beschikte hij over prima waar; ook de losse stempeltjes zijn goed gesneden, vergelijk bijv. de twee lelies en den jagersknecht op pl. XXVI.

Ook het bindvak verstond hij goed. In smaakvolle groepeerings der stempels en zorgvuldige afwerking van den band steekt hij ver uit boven zijn meeste Duitsche vakgenooten.

Ten slotte moet ik nog een band vermelden uit 1555, die op het voorplat behalve met dit jaartal ook met de letters M H gemerkt is. Ik ben echter niet zeker of hiermede de binder Michael Hendricksz. is bedoeld. De band (S. 2° 95), die bevat W. Lazius, *Commentariorum Reipublicae Romanae libri XII*, Basil. 1550, en afkomstig is van Everard van de Poll, is versierd met een rolstempel, bestaande uit een slinger van wingerdranken met trossen. Diezelfde stempel is ook gebruikt voor L. 2° 350, bevattende een Lyonschen druk uit 1544 en eveneens van Everard van de Poll afkomstig.

Op het voorplat vinden wij als middenstuk een wapen met het devies *Cum Moderamine* (pl. XXVII). Het wapen, dat bestaat uit een gepaald veld met zes strooken van zilver en sabel, en gedekt is met kromstaf en mijter met fladderende linten, is — voor zoover ik heb kunnen nagaan — niet van den Utrechtschen bisschop George van Egmond noch van een zijner wijbisschoppen Joachim van Oprode en Nicolaas van Nieuwland. Ook de abt van de St. Paulus-abdij Gerardus de Nova Ecclesia de Velua (1536—1572) komt niet in aanmerking.

De heer R. T. Muschart te Rotterdam was zoo vriendelijk mij er op te wijzen, dat ons wapen een groote overeenkomst heeft met dat van Jacques d'Amboise, hetwelk boven den ingang staat van het bekende Museum Cluny te Parijs. Bij nader onderzoek bleek ook dit een dwaalspoor te zijn. De directeur van dit Museum, aan wien ik een reproductie van het wapen had toegestuurd, antwoordde mij:

„Je ne crois pas qu'il convienne de voir, dans la plaque de

reliure dont vous me communiquez la reproduction, les armes de Jacques d'Amboise. En effet: 1.dans les deux écussons, les cissaux et métaux (si votre dessin est exact) diffèrent; votre écu serait „sable et argent", alors que celui d'Amboise est „gueules et or". 2. Les dates ne concordent point. Jacques d'Amboise meurt en 1517, et votre plaque port la date 1555. 3. Les lettres capitales M H dans lesquelles on doit vraisemblablement chercher des initiales ne s'appliquent point à l'évêque de Clermont, qui fut abbé de Cluny, et pas davantage la devise Cum moderamine. Il n'y a donc là qu'une ressemblance linéaire, et j'ajoute que ce type d'armoiries est des plus fréquents."

PLAATSTEMPELS.

De plaatstempel heeft zich ontwikkeld uit den lossen stempel; men verving de vele losse stempeltjes, die als vulling van een band dienden, eenvoudig door één grooten stempel. Deze vormt een spiegel, gewoonlijk een rechthoek, waarop een voorstelling, figuurlijke of ornamentale, is gegraveerd.

De studie, die zich bezig houdt met de kunst van boekbanden in de 15e en 16e eeuw, is nog in een beginstadium. Er is weinig onderzocht en weinig geschreven. Het voornaamste werk is tot nog toe 't boek van Weale „Bookbindings and rubbings in the National Art Library South Kensington Museum", 1894/98, dat in groote lijnen verdeelingen aangeeft, bovendien vele details van gewicht inhoudt, maar vooral van belang is om het archivalisch materiaal, daarin vervat. Daarnaast heeft Gruel in zijn „Manuel" veel bijgedragen (vooral afbeeldingen). Een, hoewel zeer beknopt, overzicht der bindkunst van oudheid tot heden geeft met talrijke illustraties het werk van Gottlieb, Bucheinbände, Wien 1910. Eindelijk vindt men nog een reeks artikelen in tijdschriften over speciale collecties (zie litteratuur bij de beschrijving der banden).

Eens is men 't over 't algemeen over tijd en plaats van ontstaan der plaatstempels: in het laatste kwart der 15^e eeuw komen zij op in de Nederlanden. Van oudsher worden dan ook banden met plaatstempels genoemd: „Nederlandsche banden". Verder kent men een reeks bindersnamen, meest zonder samenhang, vooral Vlaamsche, vele Fransche en Duitsche, maar nauwelijks een paar Hollandsche; van de eerste drie groepen zijn vele afbeeldingen gepubliceerd. Intusschen kan men ook een Hollandsche groep duidelijk onderscheiden, wat mij bleek bij het nazoeken der banden in vele onzer bibliotheken; waar echter de Utrechtsche Universiteitsbibliotheek

hiervan slechts enkele stukken heeft, is het hier niet de plaats daarop verder in te gaan.

Vlaamsche banden hebben een eigen karakter en men heeft van deze groep nog het meest volledige beeld; vele namen met data en plaatsen zijn ons hier overgeleverd, vooral door Weale's nasporingen. Specifiek zijn er de voorstellingen met dierfiguren in de krullen van slingerende ranken. (Verheyden beweert, dat de oudste zijn die, waar de naam des binders in een strook staat tusschen twee rijen figuurtjes in medaillons 1.) Een hooge bloei dezer rankenmotieven vindt men in de banden der van Gavere's (zie afb. Gruel II, p. 85).

Speciaal Fransch noemt men die stempels, waarop een groote figuur onder een boog of nis, die 't geheele paneel vult; deze voorstellingen lijken meer op de laat-Middeleeuwsche miniaturen en vooral op de gravures, die omstreeks 1500 de plaats der miniaturen gaan innemen (zie „Kupferstiche und Holzschnitte in 4 Jahrhunderten" van Paul Kristeller, Berlin 1905, p. 109). Merkwaardig is, dat men deze figurale vulling, hoewel in andere opstelling en omlijsting, ook op Noordnederlandsche banden vindt.

De Deutsche plaatstempels, die over 't algemeen jonger zijn dan de Nederlandsche en Fransche, bevatten veelal borstbeelden van historische personen in médaillons of bijbelsche tafereelen, meest in een omlijsting van rolstempels. In de tweede helft der 16e eeuw zijn de Deutsche banden gewoonlijk van wit zwijnsleder.

De litteratuur vestigt verder de aandacht op de verwantschap van het bedrijf van stempelsnijder met dat van metaalbewerker aan den eenen en van teekenaar en graveur aan den anderen kant. Bij een band met plaatstempel komen dus te pas drie personen: de teekenaar, de stempelsnijder en de binder, die waarschijnlijk ook wel eens dezelfde persoon zullen geweest zijn. In Antwerpen vormden zoo de binders een onderafdeeling van het St. Lucasgild, waaruit blijkt hun verwantschap met teekenaars. (Naast de gilden werd intusschen ook veel in kloosters gebonden en dit niet alleen voor eigen gebruik,

1) Tijdschrift v. Boek- en Bibliotheekwezen, IV (1906), p. 28.

maar voor iederen besteller, wat de archieven uitwijzen. Zoo verhaalt Dürer ons in zijn dagboek, dat hij te Antwerpen een boek laat binden in een klooster aldaar.)

De litteratuur wijst verder op het feit, dat binders vaak elkaars stempel gebruiken; men vindt n.l. dezelfde voorstellingen met verschillenden naam er onder; dit maakt 't dus lastig den eigenlijken auteur te achterhalen. De Vreese stelt zich de zaak zoo voor: de binder bestelt een bandstempel bij den stempelsnijder. Deze heeft een aantal modellen van plaatstempels, die hij den binders verhuurt en er naar wensch hunnen naam inzet (waarschijnlijk door middel van een uitneembaar blokje). De stempelsnijder levert zodoende vaak aan verschillende bestellers denzelfden stempel, maar verandert eenvoudig den naam. Dit leidt de Vreese af uit 't feit, dat vaak gelijktijdig geheel identieke bandstempels met verschillende namen voorkomen. In zoo'n geval kan men dus niet meer zeggen, dat de binders elkaar nawerken; zij hebben alleen denzelfden stempelleverancier. De personen van stempelsnijder en binder zijn dan ook geheel gescheiden. Daar wij van de stempelsnijders echter voorloopig niets afweten, zullen wij de voorstellingen op de banden, waarop dan soms de namen der binders voorkomen, onder deze namen bespreken en daarbij voorop stellen, dat achter den binder altijd staat de stempelsnijder, de onbekende x.

Weinig aandacht wordt integendeel geschonken aan het vraagstuk, waar de stempelsnijder z'n voorstellingen vandaan haalt; bij 't bestudeeren daarvan valt n.l. op een verwantschap met prenten uit dien tijd, men voelt de ontleening van motieven en deze ontleening ligt voor de hand. Echter mocht het me niet gelukken, na het doorzien van tallooze prenten een directe ontleening aan een bepaalde prent te vinden, wel vaak groote verwantschap; vooral de Duitsche plaatstempels uit de eerste helft der 16^e eeuw zijn sterk verwant met de prenten der z.g. „Kleinmeister“. Aanwijzingen leiden ook vaak naar vroege speelkaarten, die overeenkomende motieven bieden, b.v. de op Vlaamsche banden zeer gebruikelijke diermonsters in ranken doen ongetwijfeld denken aan dergelijke voorstellingen

bij den Meester E. S. 1) of aan de dieren in Megenbergs Buch der Natur (zie tafel XXXV) 2). Zoo ontmoeten wij ook de gestyleerde eikels, die ons Fransche banden in velerlei variaties geven, bijna geheel gelijk op 16^e-eeuwsche speelkaarten.

Van belang voor plaats van herkomst van den band is misschien ook de plaats van druk van het boek, dat de band bevat. Een afdoend bewijs is 't niet, daar 't boek vaak later elders kan gebonden zijn, maar blijft het niet een aanwijzing, die zelfs overtuigend kan worden, wanneer verschillende exemplaren van eenzelfden band drukken bevatten van eenzelfde plaats of eenzelfde land?

De vergelijking met de voorstellingen en beschrijvingen in de genoemde litteratuur deden mij de banden dezer verzameling indeelen in de volgende groepen: van 1—11 Vlaamsche en Brabantsche, 12—13 Hollandsche, 14—17 Fransche, 18—21 Duitsche; in de Vlaamsche zou men nog de Antwerpsche groep kunnen onderscheiden, n.l. Nrs. 4, 5, 6 en 8, N°. 3 Mechelen en 10 en 11 Leuven.

De Nrs. 1 en 2 (plaat XXVIII. 1) vertoonen ons zeer verwante gevallen; beide geven een specimen van Vlaamsche banden: de slingerende ranken met diervoorstellingen, die in tallooze variaties voorkomen. Bij beide exemplaren verloopende de ranken geheel gelijk, terwijl het randschrift door een volkomen gelijkvormige bloem wordt afgebroken; deze stempels zullen dus zooal niet van dezelfde hand, dan toch uit een zeer verwante werkplaats stammen.

Met den band onder N°. 3 beschreven en op plaat XXIX. 3 afgebeeld, blijven we in dezelfde buurt; het is een stempel van Johannes Tijs, die zich voluit teekent. Op een andere hand dan de voorgaande wijst ook de tekening der ranken. Weale plaatst dezen Tijs te Leuven omstreeks 1540; Verheyden

1) Op den samenhang van deze diervoorstellingen op speelkaarten en op boekbanden is gewezen door:

1. M. Lehrs in „Katalog der im Germanischen Museum befindlichen Deutschen Kupferstiche des XV. Jahrh.“, Nürnberg 1888, p. 27.

2. A. v. Essenwein in „Katalog der Büchereinbände im Germanischen Museum“, Nürnberg 1889, p. 22.

2) Buch der Natur, Augsburg, Baimler 1475, door Mr. Conrad v. Megenberg uit Latijn in D. vertaald; zie Ausgabe 1775.

heeft echter aangetoond, dat hij te Mechelen thuis hoort 1). De groep dansende boeren is ook een zeer geliefd motief, dat in velerlei variaties gedurende vele tientallen van jaren voorkomt; de vroegste ontmoette ik op een band van Anth. van Gavere, die in 1505 stierf (Weale R. 312); later wordt ze ook in Keulen gebruikt.

Nº. 4 (plaat XXVIII. 2) toont weer verwantschap met Nº. 3, vooral in den snit der ranken; de strookvulling, een mannetje, dat een pauw opjaagt, herinnert even aan een soortgelijke voorstelling in J. Placentus, Catal. antistitum Tunganorum, ca. 1530, van Vorsterman 2). Hier is het echter een mannetje, dat een draak opjaagt; zou hier een spoor leiden van stempelsnijder naar drukker en uitgever?

Een merkwaardige band met overslag, die bovendien verkeert in voortreffelijken staat, toont ons Nº. 5 (plaat XXX, XXXI). Wij zien op den voorkant Christus in den sarcophaag tusschen de werktuigen der martelie en op den overslag Maria in de zon; beide voorstellingen zijn in dien tijd zeer algemeen gebruikelijk en daarom niet nader te localiseeren. De ranken op de achterzijde vertoonen in stijl verwantschap met die van Nº. 4, evenals de kruisbloem in de hoeken der randvullingen. Waar nu band 4 en 5 stilistisch groote verwantschap vertoonen en beide drukken bevatten van Hillenius Hoochstraten te Antwerpen, is 't misschien mogelijk dat deze ook de auteur der beide banden is.

Een geheel ander karakter toont ons band Nº. 6 (plaat XXXII. 1); de compositie is wat onvast en weinig sierlijk zweeft het medaillon onder den boog. Hoewel men om de behandeling geneigd is het werk voor Hollandsch te houden, is hiervoor geen afdoend bewijs, zoodat we het voorloopig Vlaamsch zullen noemen.

Nº. 7 (plaat XXXIII) toont een uiterst sierlijken stempel; in het midden het wapen des keizerrijks, in de 4 hoeken 4 familiewapens, waarvan althans de twee linksche als Vlaamsch zijn te identificeeren, n.l. van Aerschot en van der Molen (zie Junius, Heraldiek, Amst. (1907), p. 309, 318); hoewel nu

1) Tijdschr. v. Boek- en Bibliotheekwezen, VI (1908), p. 42.

2) Nijhoff, L'art typographique. Livr. 12, W. Vorsterman, XII, 38.

de plaatstempel wel Duitsch lijkt, doen deze wapens ons toch besluiten, hem Vlaamsch te noemen. De band is van omstreeks 1540 en verschijnt ook met rolstempels als randversiering.

N°. 8 (plaat XXXIV). Een fraai, zeer vroeg renaissance handschrift, opgedragen aan Keizer Maximiliaan en Filips den Schoonen, draagt de band op plaat XXXIV afgebeeld; het wapen van het keizerrijk in een ruit omgeven door gestyleerde ranken, arabesken en voluten, begrensd door een regelmatigen veelhoek, die beschreven is in een rechthoek. Het geheel draagt een sterk Vlaamsch en wel Antwerpsch karakter en herinnert aan het werk van Joh. de Wouda (Jan van Wouw). Deze was een befaamd binder in Antwerpen, werd in 1454 gildebroeder van het Lucasgilde; aldaar ¹⁾ in 56, 60, 67, 70 en 79 deken en overleed in 1494; in welk geval dus ons beschreven bandje niet meer van zijn eigen hand zou zijn, maar van zijn zoon of voortzetter van zijn bedrijf; immers ons handschrift zal dateeren uit een der eerste jaren der 16^e eeuw; in alle geval vóór 1506, het sterfjaar van Filips den Schoonen.

N°. 9 (plaat XXIX. 1, 2) geeft ons een variatie van veelgebruikte motieven; van afkomst zijn beide paneelen waarschijnlijk Fransch; de voorstelling van St. Michael vooral ontmoeten we vaak op Fransche banden; de afkomst van het fries met dansende boeren bespraken we reeds; de combinatie nu is waarschijnlijk Vlaamsch, mogelijk ook Keulsch.

N°. 10 en 11. Waarschijnlijk van origine Fransch en dan wel Lyoneesch is de band op plaat XXXVII. 1; ook hiervan zijn ons zeer vele exemplaren overgebleven, waarop de signatuur I P of I B met of zonder toevoeging van M. C. R.; de plaats der drukken, die zich in de banden bevinden, is zoo verschillend, dat het bijna verwarrend wordt. In de Universiteitsbibliotheek te Utrecht zijn er 4, resp. met drukken uit Parijs 1534, 1543 en 1545, Leuven 1552; te Leiden een met Basel 1541, te Amsterdam Lyon 1540, Parijs 1550 en Basel 1555, terwijl een geheel verwante band met dezelfde initialen

¹⁾ De boekbinders vormden in Antwerpen een onderafdeeling van het St. Lucasgild, daarentegen te Brugge een eigen gilde onder patronage van St. Jan den Evangelist.

bevat Basel 1538; in de Kon. Bibliotheek te 's Hage een met Parijs 1540.

Weale noemt een 3-tal exemplaren en stelt den band als Vlaamsch vast, „Bindings stamped with panels bearing the „cipher M. C. R. 1534, are said to have been executed in „the monastery of St. Martin and St. Gregory at Louvain”; mogelijk beteekent M. C. R. dan Monasterium Canonicorum Regularium. Dat althans een onzer werken (L. oct. 154) te Leuven zal gebonden zijn, is zoo goed als bewezen door 't feit, dat hier als schutbladen zijn gebruikt twee Leuvensche kloosteroorkonden.

Intusschen doet de band sterk Fransch aan, vooral het ornament en medaillon op de achterzijde van het juist genoemde verwante exemplaar in Amsterdam. De opzet lijkt van afkomst zelfs Italiaansch, al is de uitvoering van het geval wel verslapt; maar dit alles geldt dan natuurlijk alleen voor den plaatstempel, zoodat, waar wij hier waarschijnlijk Leuvensch bindwerk voor ons zien, wij hier een geval zouden hebben, dat de Leuvensche binder een Franschen plaatstempel heeft gebruikt.

Een vrije bewerking van het rankenmotief met dieren geeft ons band N°. 12 (plaat XXXII. 2); dit ornamentaal oplossen van de ranken met krullen, die altijd nog even naturalistisch zijn, tot een rij van medaillons boven elkaar ontmoet men zeer vaak op Fransche banden. Gruel toont ons een reeks voorbeelden van Fransche binders: Walram, Deltona, e. a. Onze band intusschen is zeker niet Fransch, daarvoor zijn de lijnen der ranken te loom en te onvast, eerder, te oordeelen naar de ornamentiek, Noordnederlandsch.

Een typisch Hollandsche behandeling van het slingerrankenmotief toont ons N. 13 (plaat XXXV); de ongekunstelde teekening der ranken, wiebelig en langzaam, en de overtuigend naturalistische dieren zijn karakteristiek; even weinig fantasie vertoont het andere paneel, voorstellend Sebastiaan door boogschutters beschoten; dit is een directe ontleening aan een Franschen band van André Boule, waarvan zich o. a. een zeer goed exemplaar in de Amsterdamsche Universiteitsbibliotheek bevindt. Ook de groote stevige letter van het randschrift lijkt

zeer Hollandsch en vertoont verwantschap met de letters van den druk, dien de band bevat; zou Hugo Janssoen, de drukker, hier ook de stempelsnijder zijn?

Bezien wij thans eenige Fransche banden in de Utrechtsche verzameling.

Bijzonder sierlijk in opzet en uitwerking is de stempel N°. 14 (plaat XXXVI); het vaste, slanke kandelaberornament en het smaakvol geplaatste medaillon met strengen kop wijzen aanstonds op Fransche afkomst. De hand des stempelsnijders toont bovendien een sprekende verwantschap met het werk van Jean Norvis, aanstonds te bespreken, vooral in het distelmotief; en met den band, dien Husung in Zeitschr. f. Bücherfreunde 1917/18 op pag. 272 afbeeldt, evenzeer Fransch. (Weale kent ook Engelsche stempels met medaillons R. 192, 193, 196, 201, 202, 203; terwijl Verheyden er verschillende vermeldt in Tijdschr. v. Boek- en Bibliotheekwezen, IV 1906, p. 124—126.)

Een allerwegen veel voorkomende band is de onder N°. 15 en 16 besprokene; hiervan kwamen mij in korten tijd meer dan 12 exemplaren onder de oogen; kleine variaties bieden de stempels, zoo wisselt het aantal eikels en wordt de randversiering soms door een draak of een wapenschild onderbroken, soms loopt de rank door; merkwaardig is vooral ook dat de band, die meest geteekend is Jean Norvis, plotseling voorkomt met den naam Hans van Collen. Gruel bespreekt Jean Norvis en stelt zijn werkzaamheid in 't eerste kwart der 16^e eeuw te Parijs; hij meent echter, zonder die meening verder te staven, dat genoemde Norvis niet de auteur van het motief is; dit is intusschen vrij wat ouder en zeer algemeen; in de 16^e eeuw verschijnt 't ook veelvuldig op speelkaarten. Genoemde van Collen gebruikt 't nog in 1541. Verheyden in Bulletin du Cercle Archeologique de Malines XV (1905) noemt als oudste voorbeeld den band, dien hij er op pag. 250 afbeeldt; in 't geheel vermeldt hij 12 exemplaren; een jaar later (1906) (in Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen, p. 121), zijn hem zelfs 14 exemplaren bekend. Hij verdeelt ze in 4 groepen in verband met de genoemde kleine variaties.

Eveneens Fransch en sterk verwant in ornamentiek met den onder N°. 10 en 11 genoemden Amsterdamschen band,

is N°. 17 (plaat XXXVII. 2); dit rolwerk, gracieus en groot van opzet, zal wel Lyoneesch werk zijn. Opmerking bij deze Fransche banden verdient nog, dat, tenminste bij de exemplaren in de Utrechtsche bibliotheek, zij van een zachter leder zijn dan de Nederlandsche en Duitsche.

Bezien wij nu eenige Duitsche plaatstempels, waaraan de verzameling niet rijk is; N°. 18 (plaat XXXVIII) geeft ons een karakteristiek voorbeeld, een ornament dat herinnert aan Aldegrevé of een der andere „Kleinmeister“; om het paneel is afgedrukt een rolstempel, waarin de initialen W. L. Op den band staat ingedrukt de naam Buchel, de grondlegger der Utrechtsche Universiteitsbibliotheek. Het is bekend, dat hij vele zijner boeken tijdens zijn verblijf te Keulen aldaar liet binden. Zoo is dus onze band ook wel Keulsch en zal men mogelijk nog ooit den naam des binders W. L. achterhalen.

Ongetwijfeld van dezelfde hand is de band onder N°. 19 (plaat XXXIX); het ornament is van geheel gelijken snit, terwijl de rolstempel om 't paneel geheel identiek is. De koppen in de medaillons herinneren ons aan Aldegrevé of Virgil Solis, wier prenten den stempelsnijder wel tot voorbeeld kunnen gediend hebben.

Eveneens een sterke ontleening aan gravures der „Kleinmeister“ is de voorstelling op band N°. 20 en 21 (plaat XL. 1, 2); voorkant: Christus' verrijzenis ¹⁾; achter: Paulus' bekeering. De eerste voorstelling vinden wij bijna geheel gelijk op een band van 1550, geteekend Thomas Krüger (zie Gruel, II, p. 101); de bekeering van Paulus was ook vrij algemeen; zoo vermeldt Verheyden een dergelijke in Tijdschr. v. Boeken Bibliotheekwezen, p. 126, van iets vroegeren datum. De afwerking van N°. 20, waarop het vroege jaartal 1539 voorkomt, is veel fijner dan van N°. 21, die een vrij slordige copie van N°. 20 is en voorzien van het late jaartal 1551, dat wijst op een verloop der bindkunst.

De geheele kennis der boekbindkunst in de 15^e en 16^e eeuw is nog in een beginstadium. Wij weten nog bijna niets van de geestelijke voorwaarden, waaronder de binders werkten, van

1) Dezelfde voorstelling vindt men sterk verkleind terug op een rolstempel uit 1541 en uit 1546, zie plaat XX, XXI.

de verhouding van stempelsnijder tot schilders, teekenaars, graveurs eenerzijds en tot goud- en zilversmiden anderzijds. Wij kennen nog niet het materiaal, dat in de archieven verborgen ligt; hier ligt dus ook voor dezen tak van kennis een groot arbeidsveld open. Evenmin kennen wij het voorhanden materiaal aan banden; nog maar zeer weinig is gepubliceerd en bijna alle bibliotheken in ons land zullen nog wel stukken bevatten, die schakels kunnen vormen voor een voldoende overzicht. Mogen velen ons voorbeeld volgen en langzamerhand hunne stukken uit de donkere kasten der bibliotheken in het licht brengen.

Beschrijving der banden.

N. 1. Plaatstempel bestaande uit twee paneelen (66.5×45), gescheiden door een strook (66.5×14.5), die verdeeld is in vijf vierkanten, waarin een leeuw tusschen twee draken en twee honden. Elk der paneelen is door een verticale lijn verdeeld in twee rechthoeken, die telkens vijf dieren bevatten in de krullen van een slingerende rank, en omgeven door een randschrift, dat in de vier hoeken door een bloem wordt onderbroken; links: *Omnia si perdas/ famam. servare. memento/ qua semel/ amissa. nulla. revisio. erit.*; rechts: *De profundis/ clamavi. ad. te. domine/ domine/ exaudi. vocem. meam.* Voor- en achterplat zijn gelijk.

Vlaamsch. Beschreven door Weale R. 407 naar dit exemplaar. Eenzelfde plaatstempel, van ietwat kleiner afmeting, wordt vermeld door Weale R. 408 en door Verheyden in *Bulletin du Cercle Archéologique de Malines*, XV (1905), p. 260, terwijl Hannover 1) pl. 10 daarvan een afbeelding geeft met een verkeerd gelezen randschrift.

Om E. oct. 463: Joannes Cassianus, *De institutis cenobiorum libri XII et collationes XXIV*. Lugd., per Jacobum Mijt, 1525.

Afk. van Arn. Buchelius.

N. 2 (plaat XXVIII. 1).

Plaatstempel bestaande uit twee paneelen (66×43.5) ge-

1) Kunstfaerdige gamle bogbind indtil 1850. Kopenhagen 1907.

scheiden door een strook (66×17), die verdeeld is in vier vierkanten, waarin een arend, hert, leeuw en draak. Elk der paneelen is door een verticale lijn verdeeld in twee rechthoeken, die telkens vier dieren bevatten in de krullen van een slingerende rank, en omgeven door een randschrift, dat in de vier hoeken wordt onderbroken door een bloem; links: *In te domine speravi non confundar In eternum*, rechts: *Miserere mei deus secundum magnam misericordiam tuam*. Voor- en achterplat zijn gelijk.

Vlaamsch. Weale beschrijft onder R. 405 band E. oct. 205, vermeldt niet 109 N 11, die geheel dezelfde is. Een sterke verwantschap toont een band van Ant. van Gavere, die afgebeeld is bij Gruel, II, p. 85.

Om E. oct. 205: Guilielmus Pepin, *Sermones quadragésimales*. Parisiis, Jehan Petit, 1529.

Afk. van Joannes Spijck.

Om 109 N 11: *Novum Testamentum Graece et Latine*, cura Erasmi Roter. castigatum. Basileae, per Nic. Bryling et Sebast. Francken, 1541.

Afk. van Hub. Buchelius.

N. 3 (plaat XXIX. 3).

Plaatstempel bestaande uit twee paneelen (80×53), gescheiden door een strook (80×24), met vijf dansende figuren, in het midden een vrouw met aan weerszijden twee mannen. Elk der paneelen is door een verticale lijn verdeeld in twee rechthoeken, die telkens drie dieren bevatten in de krullen van een slingerende rank, en omgeven door een gelijkkluidend randschrift, dat in de vier hoeken door een bloem wordt onderbroken: *Ligatus. per. manus. Johannis. tijs. qui. petit. a malis. erui. et. semper. protegi. per. manus. domini*. Voor- en achterplat zijn gelijk.

Mechelen. Niet beschreven door Weale. Hannover pl. 11 beeldt het voorplat van een band af, waarop bovengenoemd paneel vier keer is gestempeld, evenwel zonder de strook; overgenomen in Tijdschr. voor Boek- en Bibliotheekwezen, VI (1908), p. 44. De vijf dansende figuren waren een geliefkoosd onderwerp: een dergelijke stempel wordt vermeld bij Weale

R. 312, 419, 420, cf. 702; door Verheyden in Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen, IV (1906), p. 34 en 36, met twee afbeeldingen; en wordt ook gevonden op onzen band 108 N 17, die hierachter onder N. 9 wordt beschreven.

Om L. oct. 277: Aymar Rivallius, *Historiae Juris civilis libri V. Moguntiae*, apud. Joa. Schoeffer, 1530.

Afk. van Gaspari de Bruxelles.

N. 4 (plaat XXVIII. 2).

Plaatstempel bestaande uit twee paneelen (76×51) gescheiden door een strook (76×13.5), waarin een pauwachtige vogel, die pikkend in een tak van achteren wordt opgejaagd door een mannetje, dat tot het middel zichtbaar is. Elk der paneelen is door een verticale lijn verdeeld in twee rechthoeken, die telkens drie dieren bevatten in de krullen van een slingerende rank, en omgeven door een rand van in ruiten gevatte vierbladige bloemen. Voor- en achterplat zijn gelijk.

Antwerpsch.

Om F. oct. 28: Godsch. Rosemondus, *Confessionale Antverpiae*, apud Michaellem Hillenium Hoochstratanum, 1525 (Nijhoff 1) 929 1^e Livr.).

Afk. van Franciscus de Trajecto, later (in 1602) van Arn. Buchelius.

N. 5 (plaat XXX—XXXI).

Band met overslag, waarop drie verschillende plaatstempels zijn aangebracht.

Voorplat: paneel (94×62), waarop Christus in sarcophaag, tot de knieën zichtbaar, tusschen de werktuigen der martelie, naakt met lendendoek, handen gekruist en dragend een roede en geeseliemen, om het hoofd een nimbus. Achter hem het kruis, met de doornenkroon in het midden van het snijpunt der balken, terwijl over den rechterkruisarm een doek (zweetdoek) hangt. Aan weerszijden van de Christusfiguur bevinden zich de attributen van zijn lijden: links drie nagels, nijptang, hamer, geeselpaal met haan, lantaarn, emmertje; rechts lans

1) W. Nijhoff, *Bibliographie de la typographie néerlandaise des années 1500—1540. Feuilles provisoires*. Livr. I—XX, La Haye 1901—1912.

en stok met spons. Boven de kruisarmen zon en maan, daarboven een baldakijn met Gothisch traceerwerk. Het geheel is omgeven door een randschrift, dat in de hoeken door een vierbladerige bloem wordt onderbroken: *O vos. omnes. qui. transitis. per. viam. attendite. et. videte. si. est. dolor. sicut. dolor. meus.*

Achterplat: paneel (88×66) door een verticale lijn verdeeld in twee rechthoeken, die telkens drie dieren bevatten in de krullen van een slingerende rank, en omgeven door een rand van omrankte stammen, die in de vier hoeken wordt onderbroken door een vierbladerige bloem.

Overslag: paneel (85×60), waarop Maria met kind omstraald door de zon, en de maansikkel aan haar voeten; haar hoofd is gekroond en omgeven door een nimbus met twaalf sterren; daarboven hetzelfde baldakijn als op het voorplat. Om het geheel loopt een randschrift, dat in de vier hoeken door een vierbladerige bloem wordt onderbroken: *mulier. amicta. sole. et. luna. sub. pedibus. eius. et. in. capite. eius. corona. stellarum. duodicim.*

De overschietende randen om de paneelen en de rug zijn bestempeld met een adelaar, een groote en een kleine roset, en een Fransche lelie.

Antwerpsch. Niet beschreven door Weale, die wel een verwante Christusvoorstelling afbeeldt I p. LII.

Om F. oct. 36: Godsch. Rosemondus, Confessionale. Andverpiaë, per me Michaellem Hillenium Hoochstratanum, 1519 (Nijhoff 1202 7^e livr.).

N. 6 (plaat XXXII. 1).

Plaatstempel bestaande uit een rechthoekig paneel (84×55) waarin Maria met het kind in een medaillon; in de linkerhand houdt zij een lelie; zij is omstraald door de zon, en heeft aan haar voeten de maansikkel. Boven het medaillon bevinden zich de zon, de maan en twee sterren, verder twee zwevende engelen, die een kroon vasthouden, afgesloten door een rondboog en takken in de zwikken. Beneden het medaillon knielen twee engelen, die een spreukband dragen met het opschrift: *ave regina celorum. ave domina angelorum.*

Voor- en achterplaat zijn gelijk.

Antwerpsch.

Om X. oct. 60: Terentius, Comoediae. Antverpiae, apud Martinum Mutium, 1555.

Afk. van E. Pollio.

N. 7 (plaat XXXIII).

Plaatstempel bestaande uit een rechthoekig paneel (131 × 83), waarvan het middenvak een leeuw en een griffioen bevat, die een wapenschild met dubbele adelaar en een keizerskroon vasthouden. De rand is gevuld met dieren tusschen twijgen en takken, boven: de kop van een everzwijn met een draak aan weerszijden, beneden: een eenhoorn geflankeerd door een draak en een hert, rechts en links een adelaar, terwijl in de hoeken vier verschillende wapenschilden zijn aangebracht, waarop achtereenvolgens voorkomen: drie Fransche lelies, drie molenijzers, een klimmende leeuw en een adelaar. Vóór- en achterplaat zijn gelijk.

Vlaamsch (?). Komt twee keer voor in combinatie met een rolstempel. Westendorp, *Die Kunst der alten Buchbinder*, Halle 1909, pl. 12 geeft een verkleinde afbeelding van dezen plaatstempel, in een omlijsting van een rolstempel, die uit drie vakken bestaat: de uit het graf verreezen Christus met zegevaan, Christus aan het kruis en de koperen slang aan het kruis. Op den Utrechtschen band O. qu. 73 vinden wij dezen plaatstempel met een rand van een uit vijf paren bestaanden rolstempel, afgebeeld op plaat XVIII 2. Merkwaardig is, dat beide rolstempels tezamen (zonder den plaatstempel) voorkomen op den Utrechtschen band 106 D 4, die ook van Hub. Buchelius afkomstig is en die bevat: *Biblia. Antv. Ant. Goinus, 1540* (= Nijhoff—Kronenberg, *Nederlandsche bibliographie van 1500—1540*, 356).

Om W. qu. 68: Pausanias, *Attica et Corinthiaca*, a Domitio Calderino latinitate donata. Basileae, per Rob. Winter, 1541. — *Fragmenta vetustissimorum autorum*. Basileae, apud Joa. Beb, 1530. — Aegidius Tschudus *Claronensis, Rhaetiae alpinae descriptio*. Basiliae, apud Mich. Isingrinium, 1538.

Afk. van Hub. Buchelius.

Om F. oct. 32: Prosperus Aquitanicus, Opera. Coloniae, ex offic. Heronis Alopecii, 1540.

Afk. van Hub. Buchelius.

Om O. qu. 73: Leonhartus Fuchsius, Libri IV. Basiliae, in offic. Rob. Winteri, 1540. — Ant. Musa, De herba vetonica lib. I. L. Apuleus, De medicaminibus herbarum lib. I, per Gabr. Humelberbergium recogniti. S.a. l. et t.n. Gecombineerd met een rolstempel, die bestaat uit vijf paren w.o. een fluitspeler met trommelslager.

Afk. van Hub. Buchelius.

N. 8 (plaat XXXIV).

Plaatstempel bestaande uit een rechthoekig paneel (131×77), in welks midden een gekroonde, dubbele adelaar afgedrukt is in een ruit, die beschreven is in een regelmatig veelhoek, welke met vier uitspringende hoekpunten raakt het midden der vier zijden van het rechthoekig paneel; de randen en de hoeken zijn gevuld met gestyleerde ranken, arabesken en voluten. Voor- en achterplat zijn gelijk.

Antwerpsch, vóór 1506. Een soortgelijke stempel is afgebeeld door Verheyden in Tijdschr. voor Boek- en Bibliotheekwezen, IV (1906), p. 57.

Om hs. 774: Wilhelmus Heda, Genethliacum Maximiliano Caesari et Philippo ejus filio dicatum. De eerste bladzijde met Heda's opdracht en de portretten der beide vorsten is gereproduceerd bij Hulshof, Deutsche und Lateinische Schrift in den Niederlanden, Bonn 1918, pl. 22, zie ook het bijschrift bij die plaat.

Voorin het hs. staat: Ex libris Arnoldi Buchellii 1596. Donum uxoris Jo. Ruijschii.

N. 9 (plaat XXIX. 1, 2).

Plaatstempel bestaande uit twee paneelen, gescheiden door een strook (71×13.5) met vijf dansende figuren, in het midden een vrouw met aan weerszijden twee mannen. Op het linker paneel (71×45) staat Johannes de Dooper predikend voor vier nedergezeten personen; hij leunt met de linkerhand

op een dwarsstok bevestigd aan twee staken; op den voorgrond, in het midden, zit een hond. Op het rechter paneel (69×42) staat de aartsengel Michael op den verslagen duivel, met opgeheven zwaard in de rechter-, terwijl zijn linkerhand een hartvormig schild vasthoudt. Voor- en achterplat zijn gelijk.

Vlaamsch. Weale R. 419 beschrijft eenzelfde stempel van iets kleiner afmeting. Verheyden geeft in Tijdschrift voor Boeken en Bibliotheekwezen, IV (1906), p. 36 een afbeelding van een band, waarop Johannes de Dooper en de vijf dansende figuren voorkomen, maar gecombineerd met een ander paneel.

Om 108 N 17: Haymo, In Pauli epistolas interpretatio. 1528 s. l. et t. n.

Afk. van E. Pollio.

Om X. oct. 182: Hadrianus, De sermone Latino et modis Latine loquendi. Coloniae, apud Heronem Alopodum, 1524.

Voorin staat: In usum Frederici Adriani a Renesse et amicorum. Achterin: Ex libris Jacobi Voorbij Batavi. — Ex dono Jacobi Vervoornij. Later in het bezit van Arn. Buchelius.

N. 10 (plaat XXXVII. 1).

Plaatstempel (103×65) bestaande uit een rechthoekig paneel, waarop een vrouwefiguur is afgebeeld, die met haar handen gekruist over haar borst staat op een voetstuk, met het opschrift *Fides*, en den blik richt naar een kruis in de wolken, waarnaast de woorden *Meritum Christi* zijn geschreven. Achter haar staan de woorden *Spes* boven haar linkerschouder, *Charitas* naast haar rechtervoet, voor haar onder het kruis de psalmverzen *In te domine spe ravi non confundar in eternum, in iustitia tua libera me Et eripe me. Psal 70*. In den linkerbenedenhoek staat het handelsmerk van den binder tusschen de letters I B. Om het geheel loopt een randschrift, dat in de vier hoeken door een vierbladig bloempje wordt onderbroken: *Quoniam. In Me. Speravit. Liberabo. Eum. Proteg. Am. Eum. Quo Etc. Psal. 90*.

Leuven. Beschreven door Weale R. 435 naar twee boekbanden, waarvan hij de bewaarplaats echter niet noemt.

Om L. oct. 156: Institutiones Iuris Civilis in Graecam linguam per Theophilum Antecessorem traductae. Parisiis, Christ. Wechelus, 1534.

Afk. van E. Pollio.

Om X. qu. 27: M. Fabius Quintilianus, Oratoriarum Institutionum libri XII. Parisiis, apud. Fran. Gryphium, 1543.

Afk. van E. Pollio.

Om L. oct. 154: Joannes Fucherus, Ritus Iudiciales. Parisiis, apud Vivantium Gaultherot, 1545. — Conradus Ulmeus Salmureus, De advocati studio libri quinque. Parisiis, apud Thmam Richardum, 1550.

Voorin staat: H. Pollius en Ex donatione E. Pollionis.

N. 11.

Plaatstempel (109 × 68) bestaande uit een rechthoekig paneel, waarop een vrouwefiguur is afgebeeld, die met haar handen gekruist over haar borst staat op een voetstuk, met het opschrift *Fides*, en den blik richt naar een kruis in de wolken, waarnaast de woorden *Meritum Christi* zijn geschreven. Achter haar staat het woord *Spes*, boven haar linkerschouder; voor haar onder het kruis staan de psalmverzen *In te domine speravi non confundar in eternum, in iustitia tua libera me Et eripe me. Psal. 70*; daaronder staat het woord *Charitas*. In den rechterbenedenhoek staat het handelsmerk van den binder tusschen de letters I P. Om het geheel loopt een randschrift, dat in de vier hoeken door een vierbladig bloempje wordt onderbroken: *Quoniam In Me Speravit Liberabo Eum. Protege Am Eum Quo Etc. Psal. 90*.

Leuven. Beschreven door Weale R. 434 naar een boekband, waarvan hij de bewaarplaats echter niet opgeeft.

Om L. oct. 153: Conradus Lagus, Methodica Iuris traditio. Lovanii, Barth. Gravius, 1552.

Afk. van E. Pollio.

N. 12 (plaat XXXII. 2).

Plaatstempel (103 × 66) bestaande uit twee rechthoeken, die telkens vier dieren in een medaillon bevatten (hert, duif

met olijftak, lam met kruis en vaan, pelikaan) en die gezamenlijk omgeven zijn door een rand van in een drieblad uitlopende ranken. Deze plaatstempel is op het voor- en op het achterplat telkens vier maal afgedrukt.

Noord-Nederlandsch(?). Naar dit exemplaar beschreven door Weale R. 287, die dezen stempel tot een der oudsten rekent en omstreeks 1400 stelt.

Om hs. 237: Johannes Wallensis, *Breviloquium de virtutibus antiquorum principum ac philosophorum*.

Afk. van Frederick Jacobz Scout.

N. 13 (plaat XXXV).

Plaatstempel bestaande uit twee paneelen. Het linkerpaneel (78 × 58) verbeeldt den marteldood van den H. Sebastiaan, die met handen en voeten aan een paal is gebonden; aan weerszijden staat een krijgsknecht, die een pijl op hem afschiet; boven zijn hoofd zweven twee engelen, die een martelaarskroon vasthouden; het geheel is omgeven door een randschrift, dat in de vier hoeken door een Fransche lelie wordt onderbroken: *deus dedit/ deus. abstulit. sit/ nomen domini/ benedictum deo gracias*. Het rechterpaneel (78 × 58) is door een verticale lijn in twee rechthoeken verdeeld, die telkens drie dieren bevatten in de krullen van twee slingerende ranken, en die omgeven zijn door een randschrift, dat in de vier hoeken door een Fransche lelie wordt onderbroken: *ostende. nobis domine/ misericordiam/ tuam et salutare tuum/ da nobis*. Voor- en achterplat zijn gelijk.

Noord-Nederlandsch. Niet beschreven bij Weale. De voorstelling van den marteldood van den heiligen Sebastiaan is vermoedelijk ontleend aan André Boulé, van wien een dergelijke plaatstempel, maar van veel fraaier uitvoering, is afgebeeld bij Gruel, I, p. 48; bij Westendorp pl. 14; bij Husung in *Zeitschrift für Bücherfreunde*, 1917—18, p. 271.

Om E. oct. 1452: *Vertroestinghe der ghelatenre menschen*. Leiden, Hugo Janszoon van Woerden, 1502 (Nijhoff 1112 4e Livr.).

Voorin staat: Pro soror Clara Rufelaerts.

N. 14 (plaat XXXVI).

Plaatstempel bestaande uit twee gelijke paneelen, die door een strook zijn gescheiden. Elk paneel (85×55) bevat een gebaarden mannekop met lauwerkrans, in een medaillon; uit de vier hoeken van het binnenraam ontspruiten diagonaalsgewijs vier distels, die het medaillon raken; om het paneel loopt een rand, waarvan de lange zijden een kandelaberornament, de korte een masker tusschen twee ranken bevatten. De strook is gevormd door een langwerpige losse stempel (33×13), die een vierblad in een medaillon bevat en die blokjesgewijs boven elkaar is gestempeld, vergelijk pl. XIV. 1, 2. Voor- en achterplat zijn gelijk.

Fransch. Denzelfden rand vinden wij op den boekband met het devies en den naam van Karel V, dien Husung heeft afgebeeld in Zeitschrift für Bücherfreunde, 1917—18, p. 272 Bild 3.

Om L. oct. 177: Guido Pape, Decisiones parlamenti Daphinalis Grationopolis. Lugduni, sumptu Guilielmi Boulle in edibus industrii chalcographi Theobaldi Payen, 1534.

Afk. van Floris Thin, daarna van E. Pollio.

N. 15.

Plaatstempel (100×66) bestaande uit een rechthoekig paneel, dat door een rand is omgeven. Het paneel bevat twee kamsgewijs in elkaar grijpende rijen van telkens drie eikels en een halve, met den naam van den binder *Jehan Norvis* als onderschrift; de beide zijranden bevatten een draak tusschen een bloemtak en een eikeltak, op den bovenrand is een bloemtak, op den benedenrand een eikeltak aangebracht, terwijl in de vier hoeken een artisjok prijkt. Voor- en achterplat zijn gelijk.

Fransch. Afgebeeld bij Gruel, I, p. 137 en bij Husung in Zeitschrift für Bücherfreunde, 1918/19, II, S. 181 Bild 2. Over deze plaatstempels met eikelversiering wordt uitvoerig gehandeld door Verheyden in Bulletin du cercle archéologique de Malines, XV (1905), p. 250—256, 287 en in Tijdschr. voor Boek- en Bibliotheekwezen, IV (1906), p. 121—124; door G. Caillet aldaar p. 76; en vooral door M. J. Husung, Hans von

Köln, Jean Norvis und das Eichelmuster, in Zeitschrift für Bücherfreunde, 1918/19, II, p. 183—189.

Om L. 8° 300. Aymarus Rivallius, *Civilis historiae juris sive in XII Tab. Leges commentariorum libri quinque. Moguntiae*, Joa. Schoeffer, 1530. — Placentinus, *De varietate actionum libri sex. Moguntiae*, Joa. Scheffer, 1531. — Fredericus Schenck, *Trias forensis. Antverpiae*, apud Mart. Caesarem, 1528 (Nijhoff, 585 Livr. XI).

Afk. van E. Pollio.

Om L. 8° 308: Andreas Alciatus, *In Digestorum seu Pandectarum librum XII commentarius. Lugduni* 1538. — Andreas Alciatus, *Parergon juris libri III. Parisiis*, apud Viv. Gautheroult, 1539.

N. 16.

Plaatstempel (150 × 91) bestaande uit een rechthoekig paneel, dat door een rand is omgeven. Het paneel bevat twee kamsgewijs in elkaar grijpende rijen van vijf en van vier eikels; de beide zijranden bevatten een draak tusschen een eikeltak en een granaattak; op den bovenrand is een eikeltak, op den benedenrand een niet ingevuld wapenschild tusschen een eikeltak en een granaattak aangebracht, terwijl in de vier hoeken een granaatappel prijkt. Voor- en achterplat zijn gelijk.

Fransch. Afgebeeld bij Hannover pl. 13, overgenomen in Tijdschr. voor Boek- en Bibliotheekwezen, VI (1908), p. 46.

Om W. oct. 196: Fl. Josephus, *De bello Judaico libri septem. Lugduni*, apud Seb. Gryphium, 1539.

Voorin staat: Henricus Ruysch commandator Ingenensis — Sum Bernardi Overvecht, commandatoris in Weerder.

N. 17 (plaat XXXVII. 2).

Plaatstempel (105 × 63) bestaande uit een rechthoekig paneel, dat door een rand is omgeven. Het paneel bevat een groteske versiering, die beneden uitloopt in dikke voluten; de rand is gevuld met symmetrische ornamenten, terwijl in het midden der beide opstaande zijden een oningevuld wapenschild, in de vier hoeken een Fransche lelie zijn aangebracht. Voor- en achterplat zijn gelijk.

De P. Verheyden Boek. xxvi. 9-10
ten Leuven Renaissance stempel
in 1717

Fransch. *Leuven*.

Om L. oct. 301: Joannes Ferrarius Montanus, Adnotationes in IV institutionum Iustiniani libros. Lugduni, apud Seb. Gryphium, 1534.

Afk. van Joannes Pollio Montfortius, daarna van E. Pollio.

N. 18 (plaat XXXVIII).

Plaatstempel (98 × 57) bestaande uit een rechthoekig paneel met rand. In het middenvak is een zeemeermin afgebeeld, wier lijf uitloopt in twee horens met takken en bloemen; de rand is gevuld met symmetrische ranken. De Utrechtsche Universiteitsbibliotheek bezit zes boekbanden, waarop deze plaatstempel is aangebracht; zij zijn alle afkomstig van Hub. Buchelius en op dezelfde wijze bewerkt: op het voorplat is boven den plaatstempel de naam Buchel aangebracht; om het geheel loopt de rolstempel van den Keulschen binder W L, die hiervoor p. 26 reeds is beschreven.

Keulsch. Beschreven door Verheyden in Tijdschr. voor Boeken- en Bibliotheekwezen, IV (1906), p. 126 N. 33 naar een exemplaar in het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen.

Om O. oct. 28: Marsilius Ficinus, De vita libri tres. — Epidemiarum antidotus. Basileae, per And. Cratandrum et Jo. Bebelium, 1532. — Otho Brunsfelsius, Theses seu communes loci totius rei medicae. Argentorati, Georgius Ulricher Andlanus, 1532.

Om B. oct. 84: Erasmus, Opus de conscribendis epistolis. Coloniae, apud Joa. Gymnicum, 1534. — Joa. Lodovicus Vivis, De epistolis conscribendis. Antverpiae, apud et Jo. Bebelium, 1532. — Otho Brunsfelsius, Theses seu Methodus conscribendi epistolas. Parisiis, Christ. Wechelus, 1531.

Om W. oct. 169: Homerus, Odyssea. Graece. Argentorati, Wolph. Kephalaïos, 1534.

Om E. oct. 125: Charicus Cogelius, Religionis antiquae et vere christianae potissima capita excussa. Tiguri, apud Christ. Froschoverum, 1535. — Huldr. Zvinglius, De pec-

cato originali declaratio ad Urbanum Rhegium. Tiguri, ex aedibus Christ. Froschover, s. a.

Om E. oct. 84: Petrus Artopeus, Discretio locorum legis et evangelii in literis sacris. Vitebergae, per Georgium Rau, 1534. — Ph. Melanthon, Loci communes theologici. Vitebergae, per Josephum Clug, 1535.

Om 108 N 2: Joa. Oecolampadius, Annotationes in evangelium Joannis. Basileae, per Andr. Cratandrum et Jo. Bebelium, 1535.

N. 19 (plaat XXXIX).

Plaatstempel bestaande uit twee paneelen. Het linkerpaneel (60 × 45) bevat in een medaillon van lauwerbladen de buste van een vorstelijk persoon, die in zijn linkerhand een scepter draagt; het rechterpaneel (60 × 45) bevat in een medaillon van lauwerbladen de buste van een dame, die in haar linkerhand een bloem draagt; beide medaillons zijn omgeven door gestyleerde wijnranken. De Utrechtsche Universiteitsbibliotheek bezit zes boekbanden, waarop deze plaatstempel voorkomt. Zij zijn alle afkomstig van Hub. Buchelius, maar niet op precies dezelfde wijze bewerkt: bij L. qu. 40, 41; W. qu. 65, 67 is op het voorplat boven den plaatstempel de naam Buchel aangebracht, om het geheel loopt bij L. qu. 40, 41 tweemaal, bij W. qu. 65, 67; X. oct. 36 eenmaal de rolstempel van den Keulschen binder W L, die hiervoor p. 26 reeds is beschreven; bij X. oct. 36; 107 B 6 is de naam Buchel aangebracht op den strook, die beide paneelen van elkaar scheiden; bij 107 B 6 ontbreekt de rolstempel.

Keulsch. Niet vermeld bij Weale.

Om L. qu. 40, 41: Digestorum seu Pandectarum libri quinquaginta. Norembergae, per Greg. Haloandrum, 1529. 2 dln.

Om W. qu. 65: Theod. Gaza, Introductionis grammaticae libri quatuor, Graece, simul cum interpretatione latina. Basileae, apud Valentinum Curionem, 1529. — Urbani grammaticae institutiones, Graecae. Basileae, apud Valentinum Curionem, 1530.

Om W. qu. 67: Antonius Democharis, In octo libros

Topicorum Aristotelis Hypomnema. Parisiis, ex officina Simonis Colinaei, 1534. — Epistolae contrariae Pici pro barbaris philosophis, et Hermolai nova ac subditicia, quae respondet Pico, ed. cum dispositione Ph. Melanchthonis. Haganoae, ex officina Petri Brubachii, 1534.

Om X. oct. 36: Joa. Ravisius, Epitome brevis, sed absoluta epithetorum omnium. Basileae, apud Barpth. Westheimerum et Nic. Brylingerum, s. a.

Om 107 B 6: Enchiridion Psalmorum. Lugduni, Seb. Gryphius, 1534.

N. 20.

Plaatstempel bestaande uit een rechthoekig paneel (84×53), dat den uit het graf verreezen Christus voorstelt met stralenden nimbus; zijn rechterhand wijst ten hemel, zijn linker- omvat de zegevaan; onder zijn voeten spartelt de dood; op den grafsteen staat het jaartal 1539; op den achtergrond verheft zich het stralende Zion; het onderschrift luidt: *Mors Ero Mors Tua Morsus Ero Tuus Infer* (Hosea XIII 14^b). Als omlijsting is de rolstempel uit 1539 gebruikt, die hierboven p. 28 is beschreven en afgebeeld op plaat XIX. 1, 6. Voor de versiering van het achterplat zijn de beide rolstempels uit 1539 gebruikt benevens de drie losse stempels, die alle op plaat XIX zijn weergegeven.

Duitsch. Een verwante voorstelling van Christus, die den dood overwint, vindt men op een band van Thomas Krüger uit 1550, afgebeeld bij Gruel, II, p. 101.

Om F. qu. 133: Bekentniss unnd Erklerung auffs Interim. Magdeburg, durch Chr. Rödinger, s. a. — Bekentnis Unterricht und Vermanung der Pfarrhern und Prediger zu Magdeburgk. Magdeburg, Chr. Rödinger, 1550.

Afk. van Hub. Buchelius.

N. 21 (plaat XL. 1, 2).

Band, waarop twee verschillende plaatstempels zijn aangebracht. Voorplat: rechthoekig paneel (79×54), dat den uit het graf verreezen Christus voorstelt met stralenden nimbus; zijn rechterhand wijst ten hemel, zijn linker- omvat de zege-

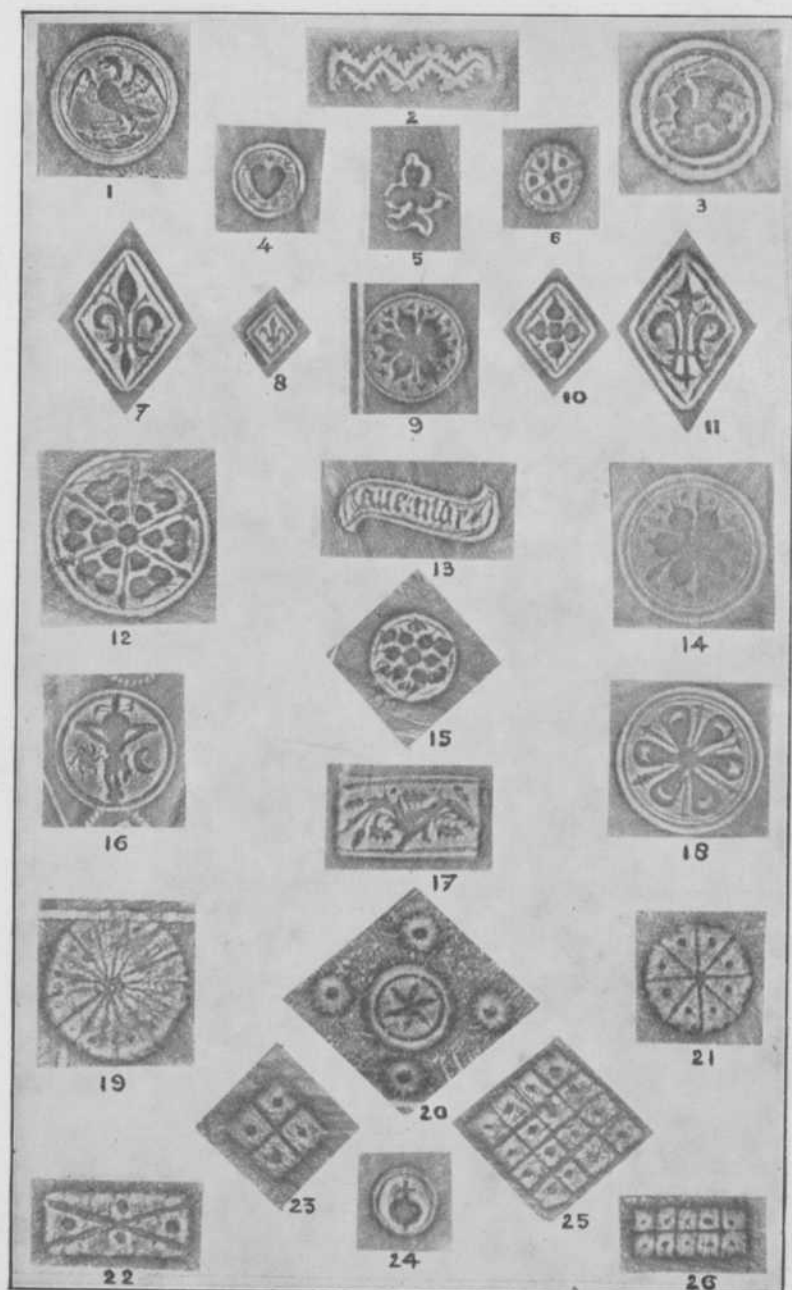
vaan; onder zijn voeten spartelt de dood; op den grafsteen staat het jaartal 1551; op den achtergrond verheft zich het stralende Zion; het onderschrift luidt: *Mors Ero Mors Tua Mors* (voor morsus) *Tuus Infer* (Hosea XIII 14b). — Achterplat: rechthoekig paneel (78 × 54), dat de bekeering voorstelt van Paulus, die er uitziet als een geharnast ruiter; hij luistert naar de stem van God, die hem uit de wolken toeroept: *Saul Saul Quid/ Me Per/ Sequeris Durum* (Acta IX 4, 5); achter hem een geharnast ruiter; onderschrift: *Non Est Volentis Neque Currentis Sed* (miserentis est Dei) (Rom. IX 16); daarboven staat in kleine letters het jaartal 1551. — Als omlijsting van beide paneelen is een rolstempel gebruikt, die uit drie vakken bestaat: 1. David met de harp; boven de harp de letters H T; onderschrift: *De Fructu/ Ventri P.* 2. Paulus met een zwaard in zijn linkerhand, terwijl zijn rechter rust op een boek; onderschrift: *Apparuit B/ Enign. Et.* 3. Christus met wereldbol en kruis in zijn rechterhand, terwijl hij zijn linkeromhoog houdt; onderschrift: *Ecce Virgo/ Conci piet.* Op het voorplat staat met groote letters boven en beneden het paneel bij H. qu. 59: Der 4 Teil/ en bij H. qu. 61: Der 6 Teil/ der Martyr; op het achterplat bij beide het jaartal 1558.

Duitsch. Een verwante voorstelling van Paulus' bekeering wordt beschreven door Verheyden in Tijdschr. voor Boek- en Bibliotheekwezen, IV (1906), p. 126 N. 32, naar een band in het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen.

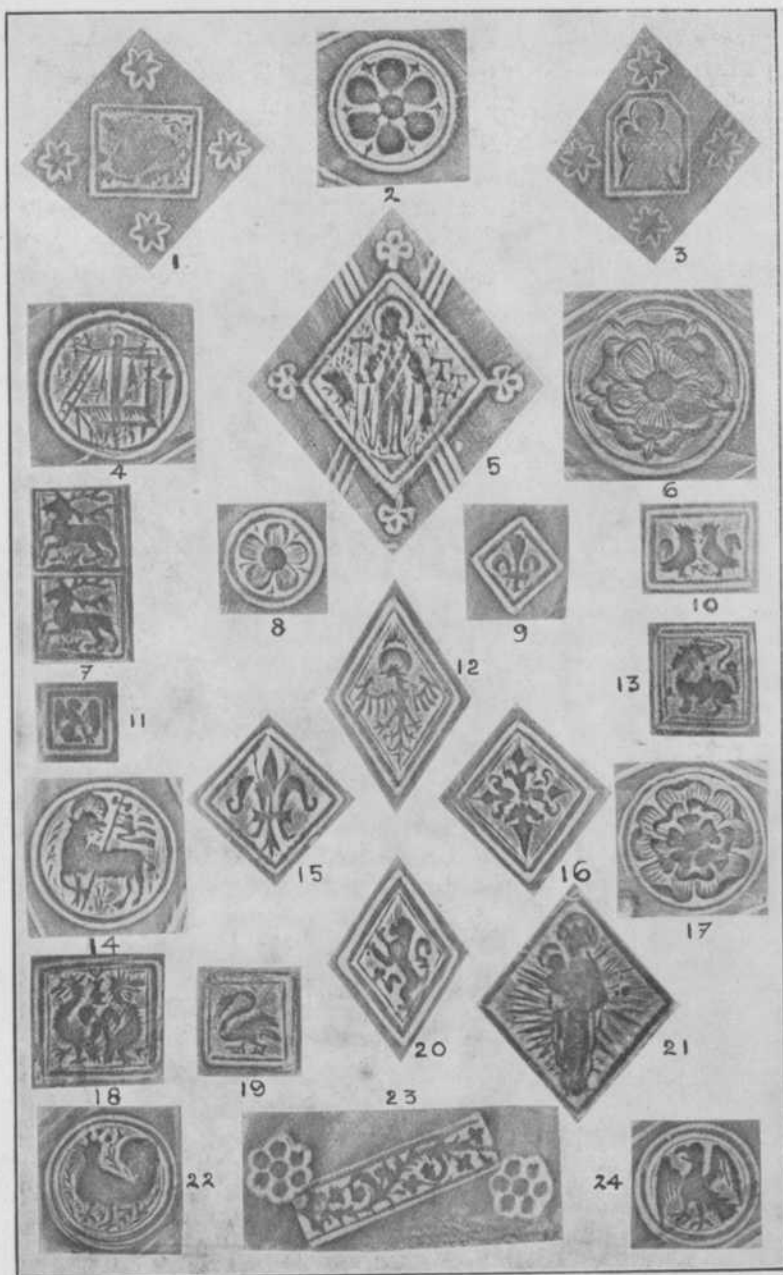
Om H. qu. 59, 61.: Ludovicus Rabus, Historien der heyligen auszerwölten Gotteszeugen, Bekennern unnd Martyrern. Tom. IV en VI. Straszburg, Samuel Emmel, 1556, 1557.

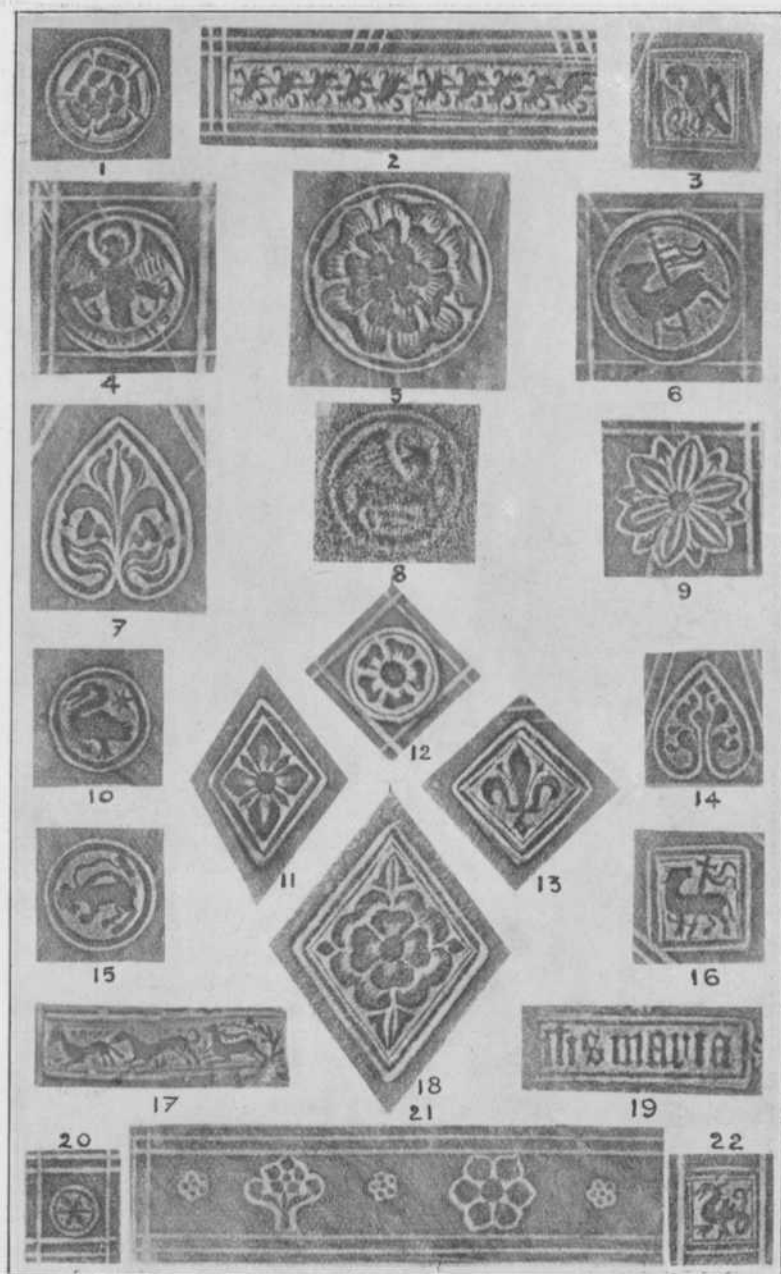
Afk. van Hubertus Buchelius.

THE
JOURNAL
OF
THE
AMERICAN
MEDICAL
ASSOCIATION
PUBLISHED WEEKLY
CHICAGO, ILL., U.S.A.
Vol. 10, No. 1, January 1, 1917
Price, Five Cents
Subscription Price, \$5.00 per Annum in Advance
Entered as Second-Class Matter, May 26, 1902
Postpaid
Acceptance for mailing at special rate of postage provided for in Act of October 3, 1917
Authorized by Act of October 3, 1917
Copyright, 1917, by American Medical Association
Printed at the American Medical Association, 535 North Dearborn Street, Chicago, Ill.
Second-Class Postage Paid at Chicago, Ill.
Postmaster: Send address changes to JOURNAL OF THE AMERICAN MEDICAL ASSOCIATION, 535 North Dearborn Street, Chicago, Ill.

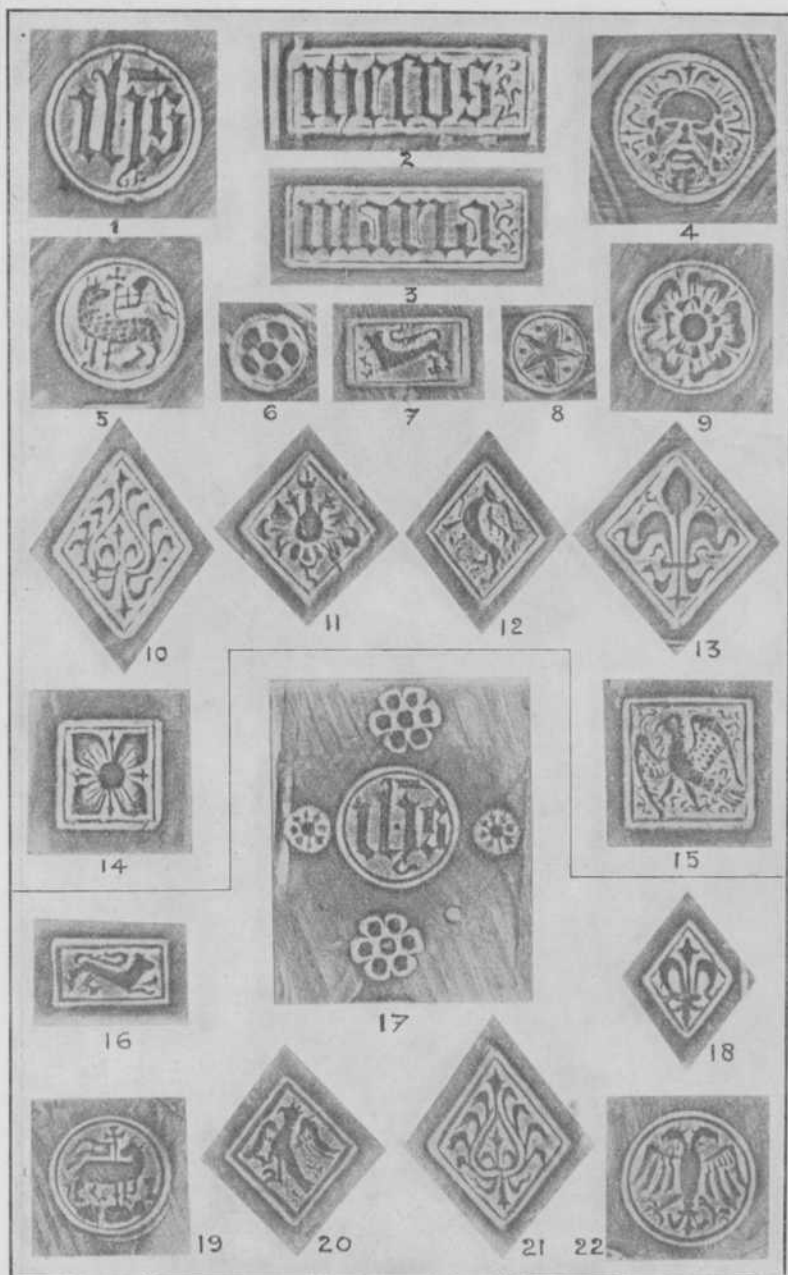

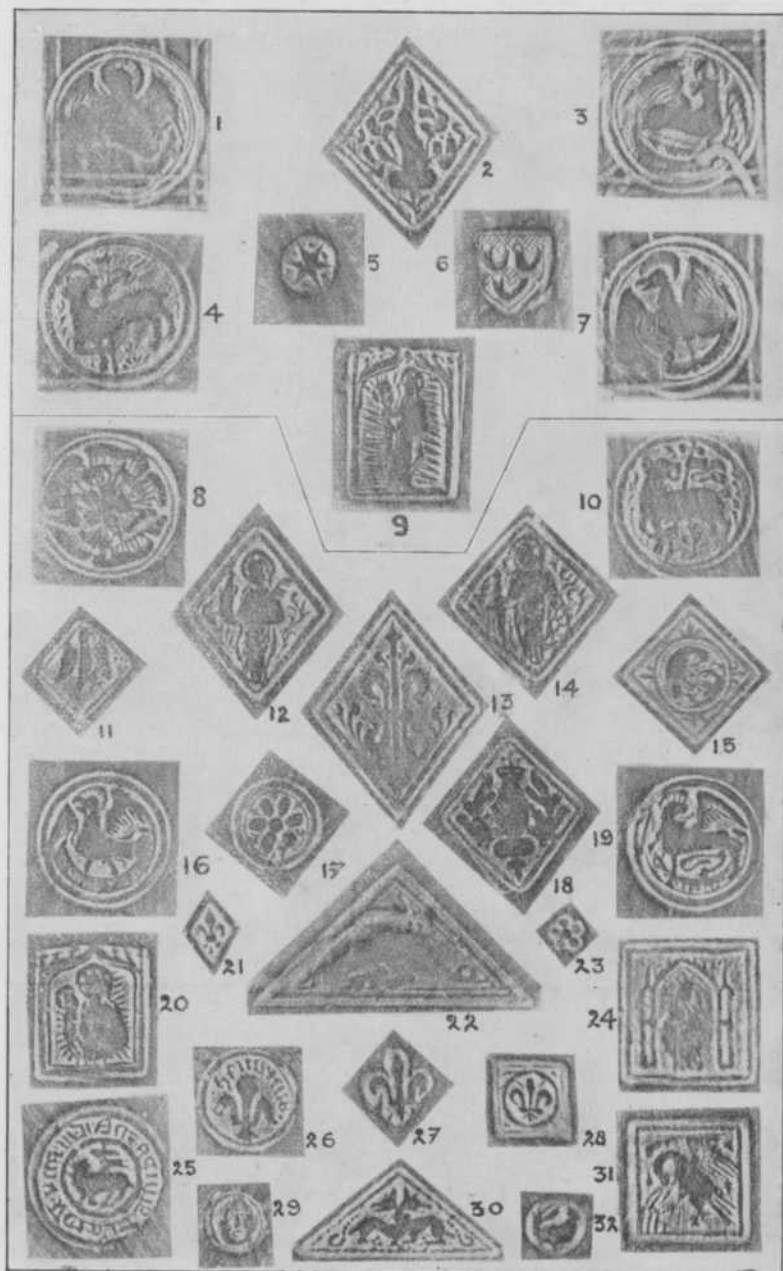
UTRECHT. Regulierenkl., St. Paulusabdij, Karthuizerklooster.

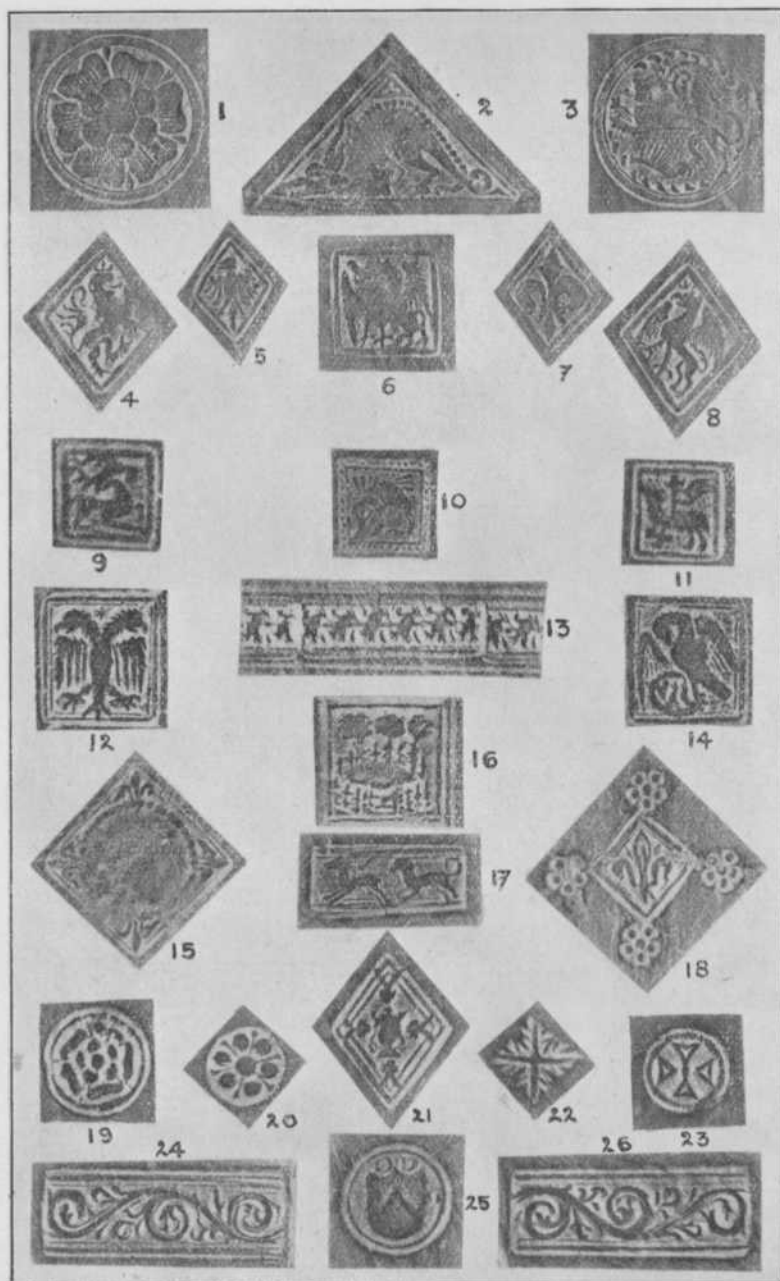

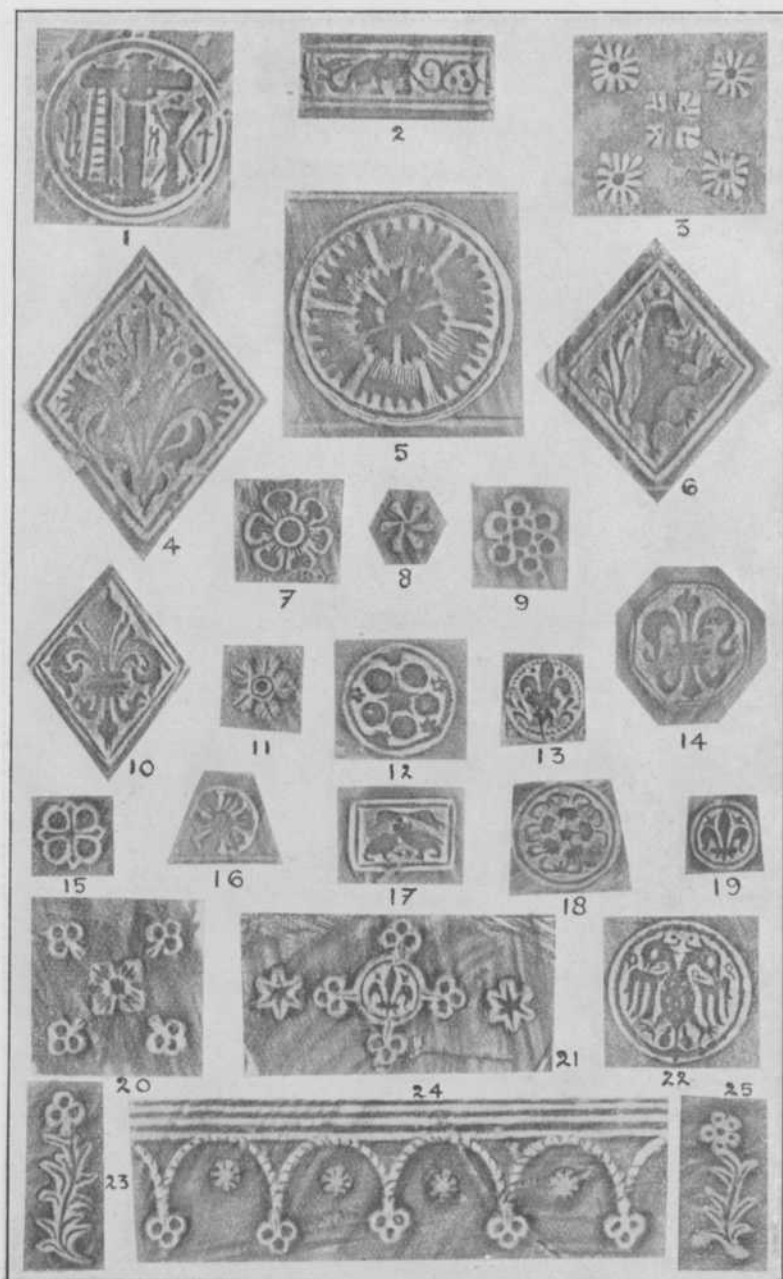
UTRECHT. — Hieronymushuis.

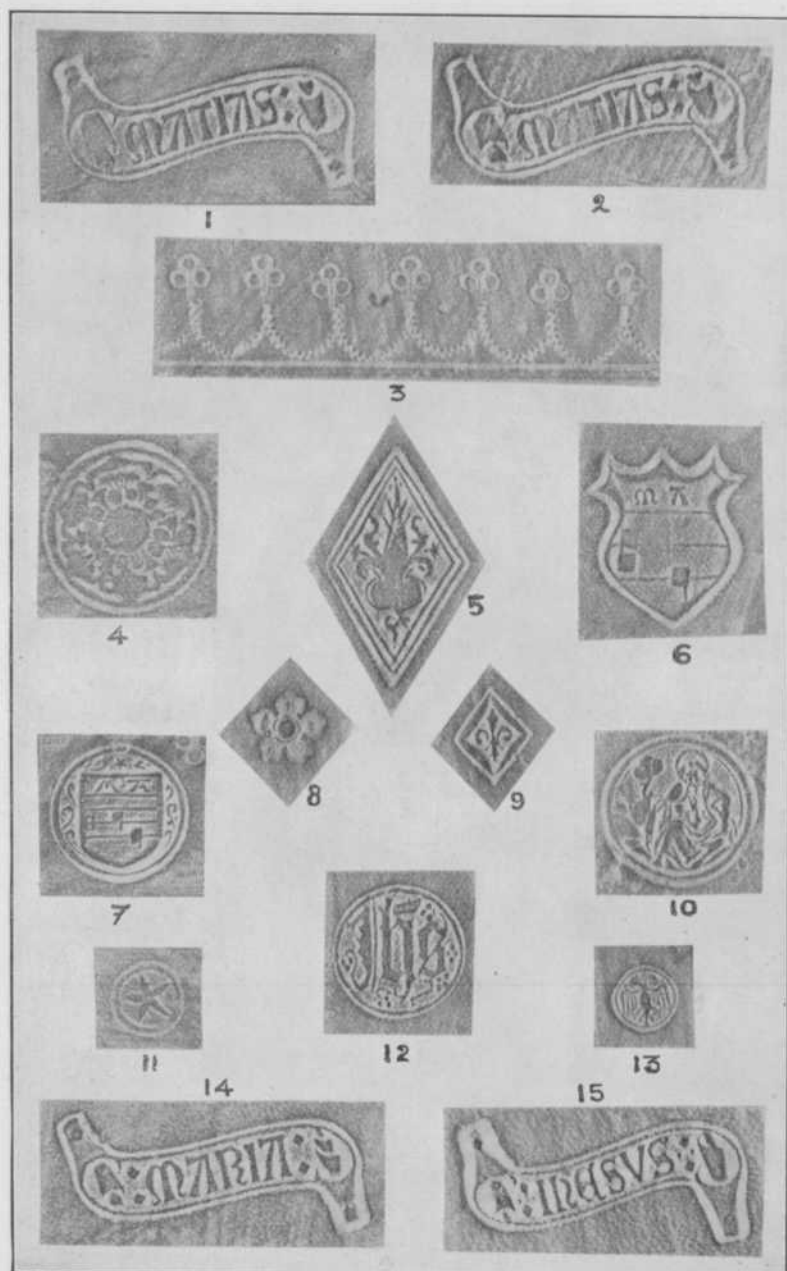

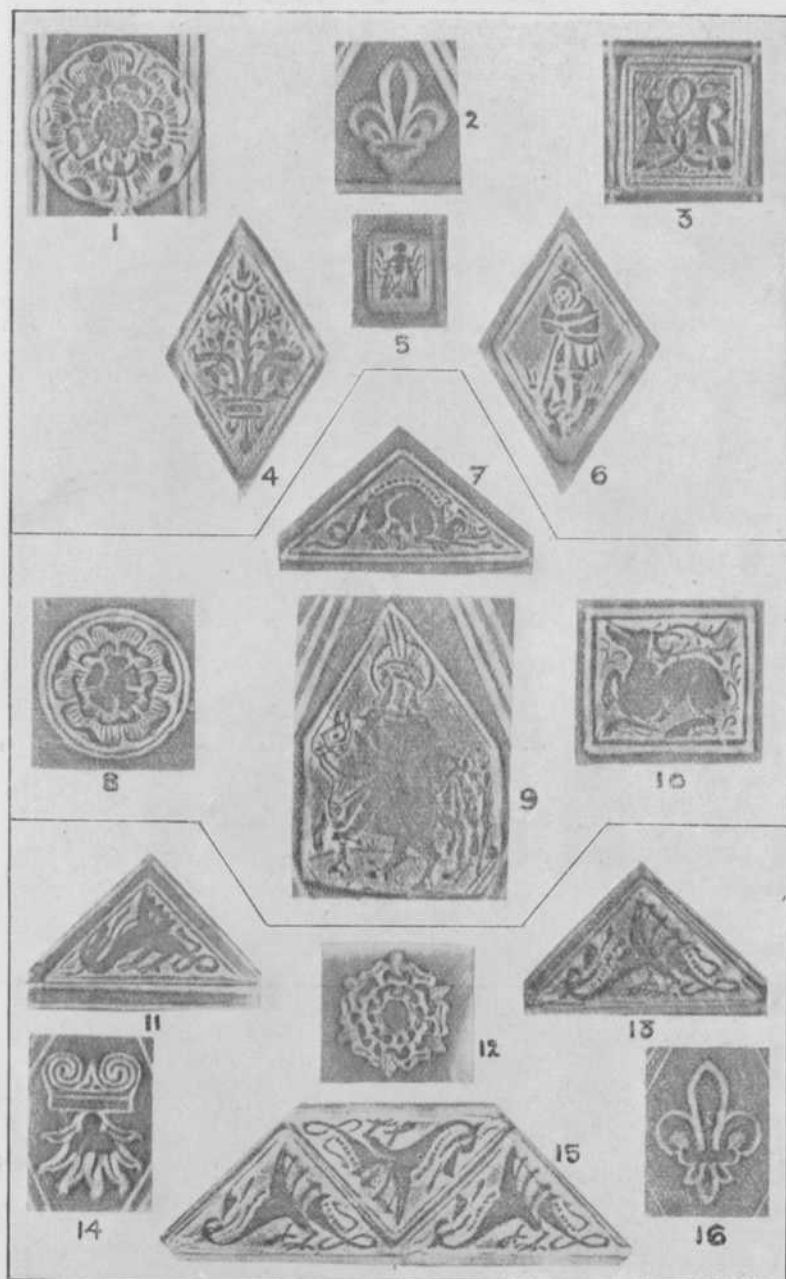

MAASTRICHT.

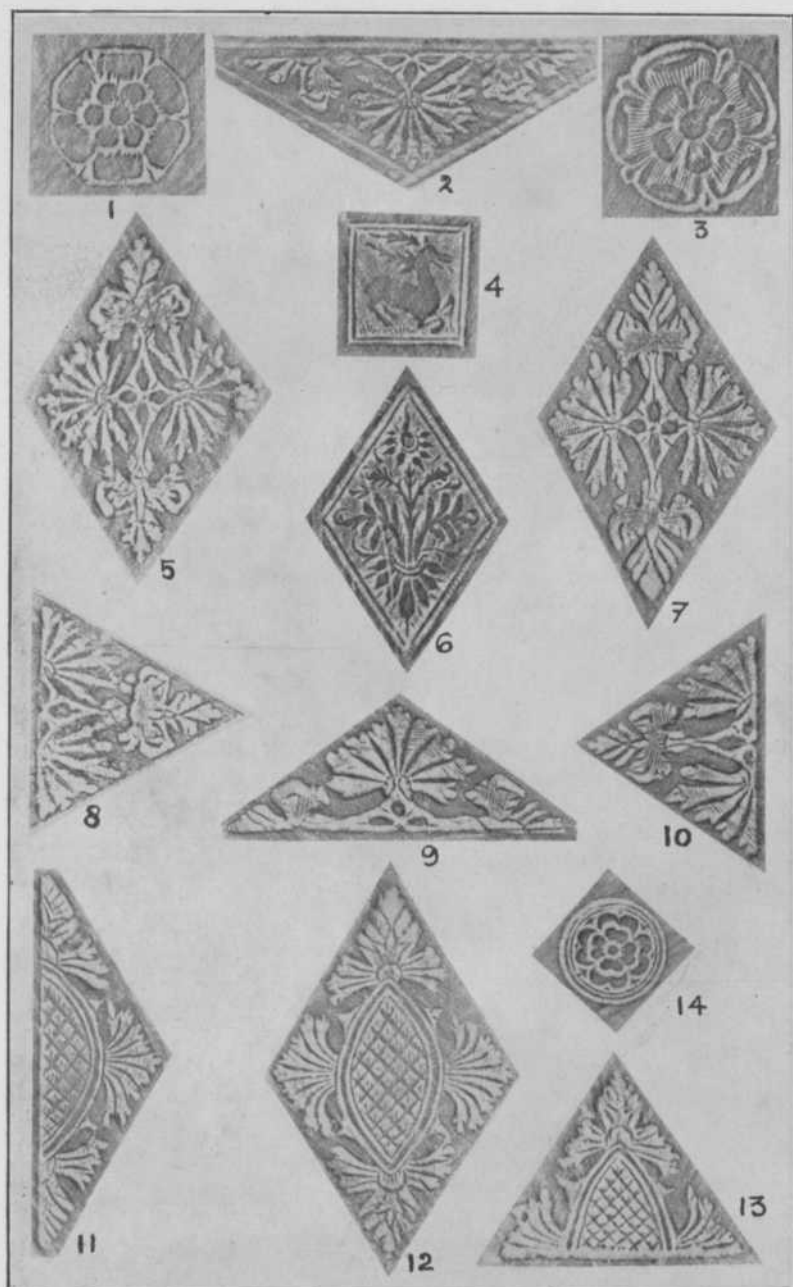

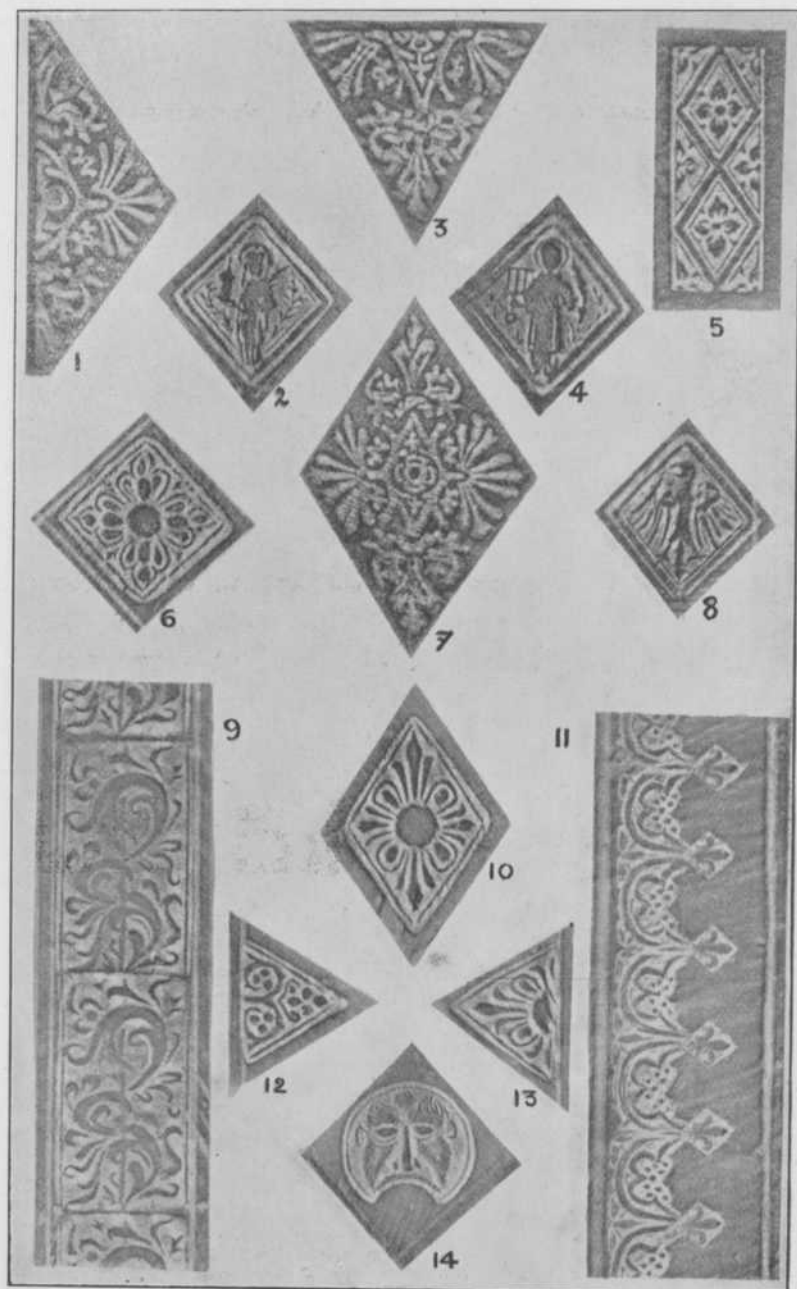

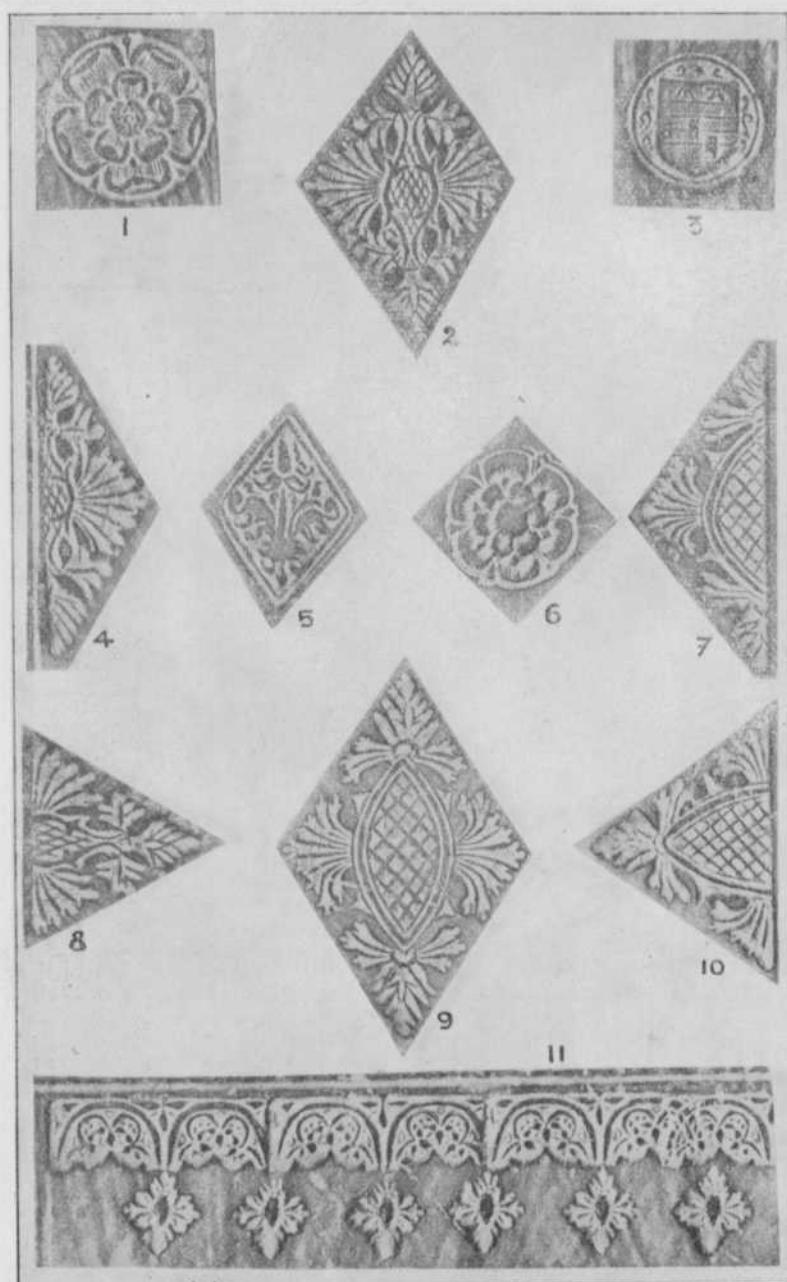

VLAANDEREN. 1—6: JAN RYCKAERT te Gent.

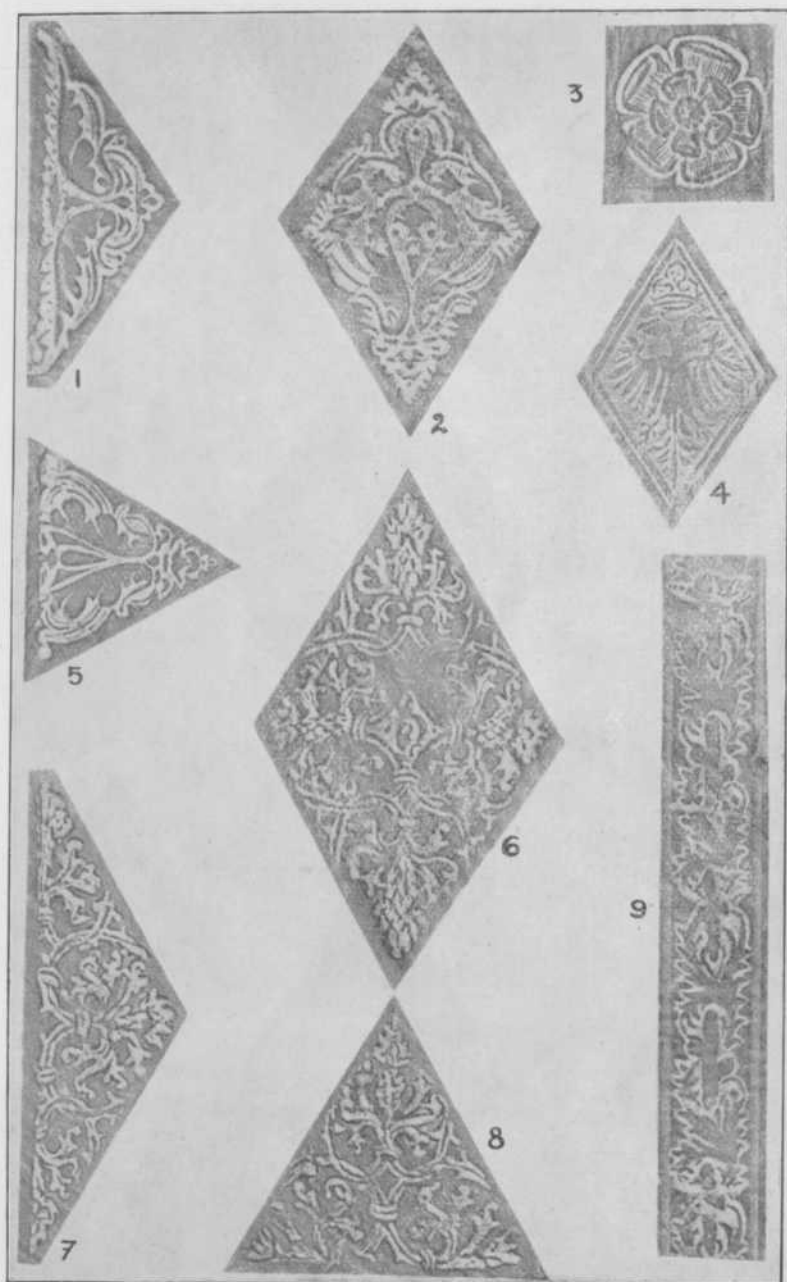

UTRECHT. 1—10: DIRCK CLAESZ. ROEST (?).

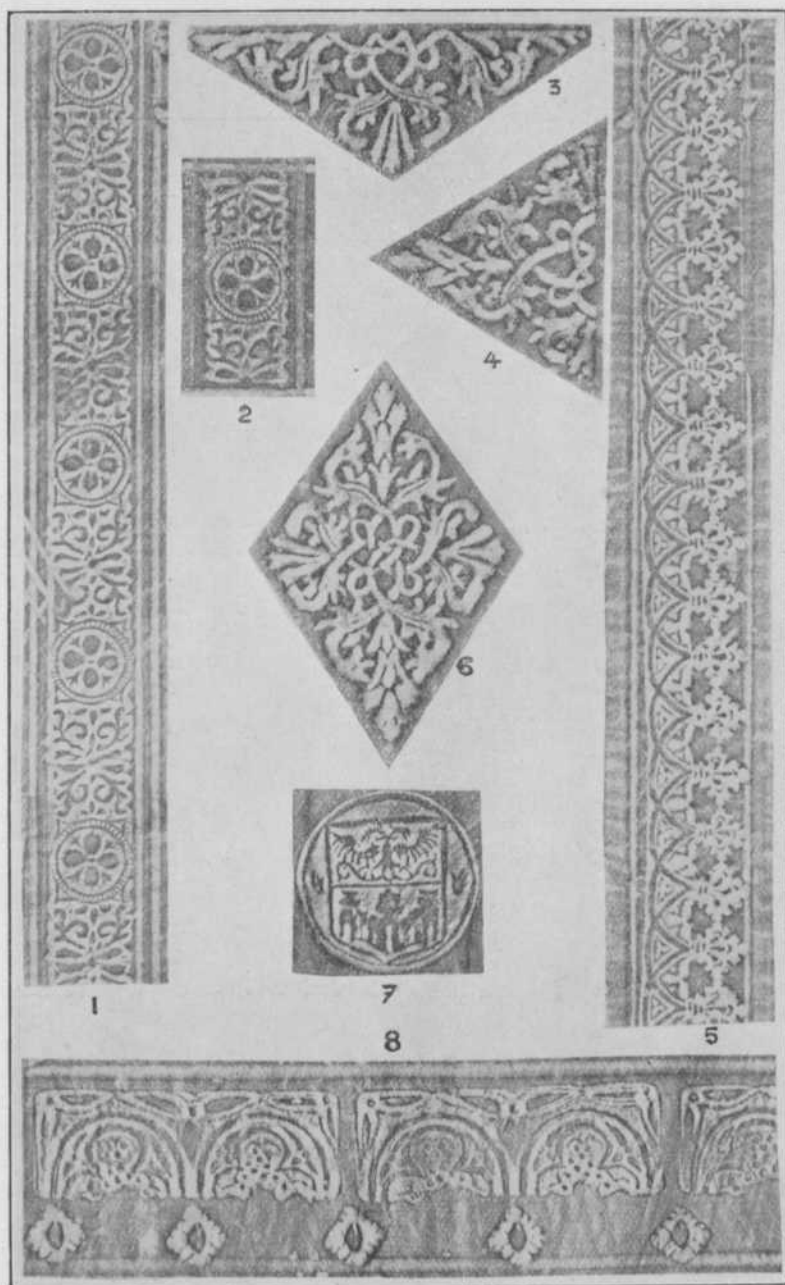

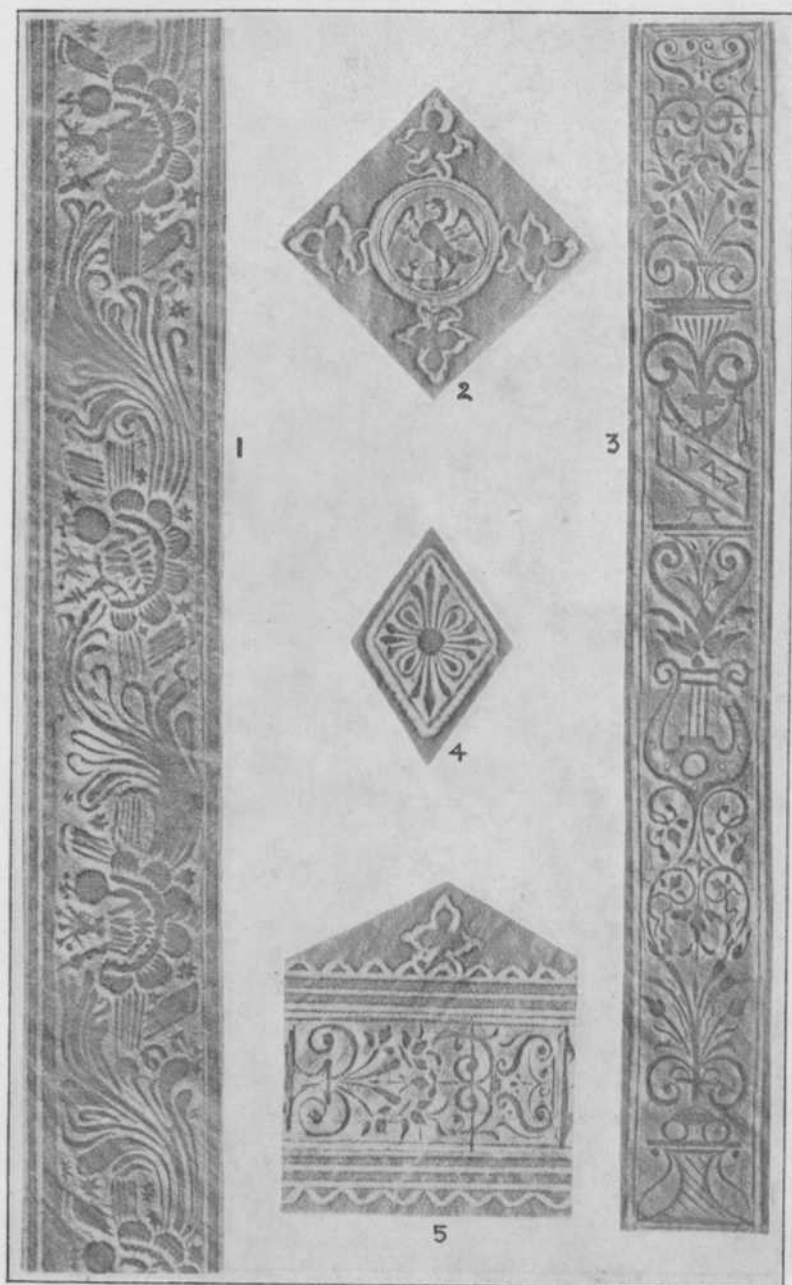
MAASTRICHT.

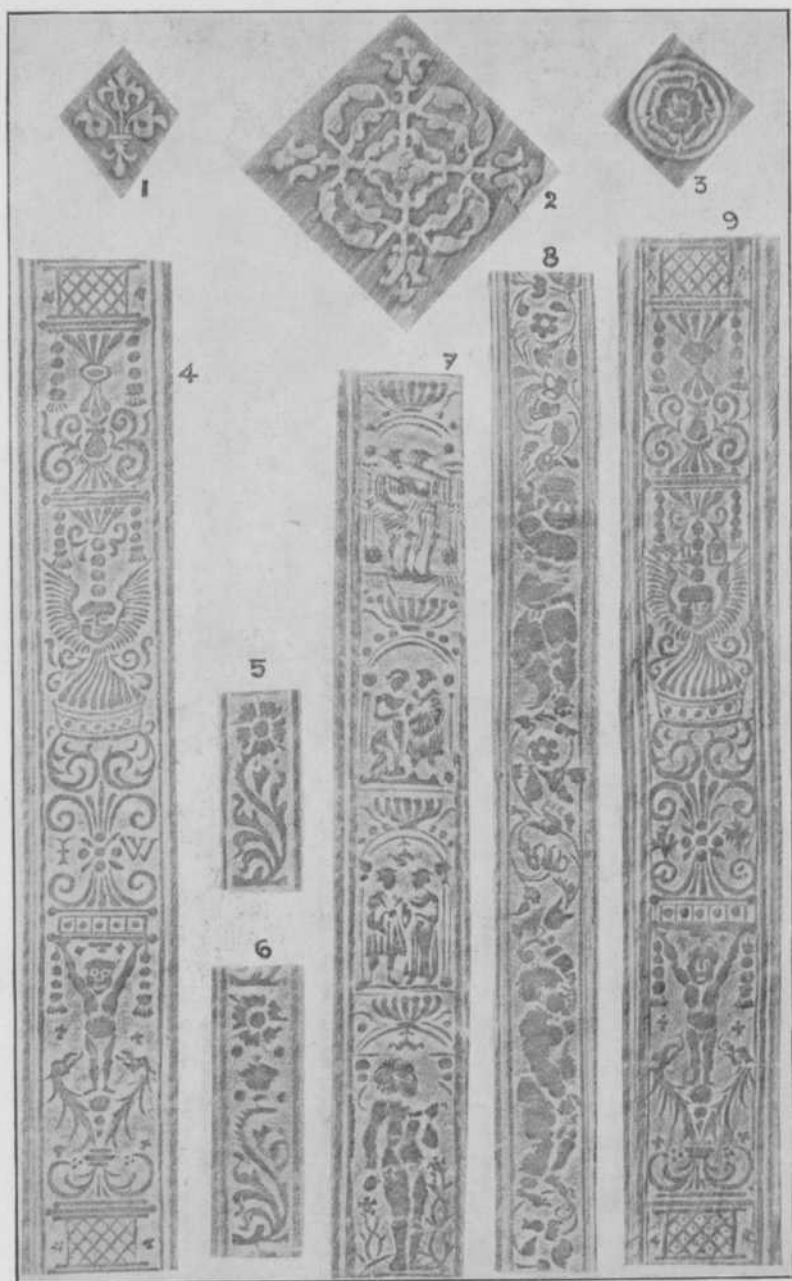
MAASTRICHTI.

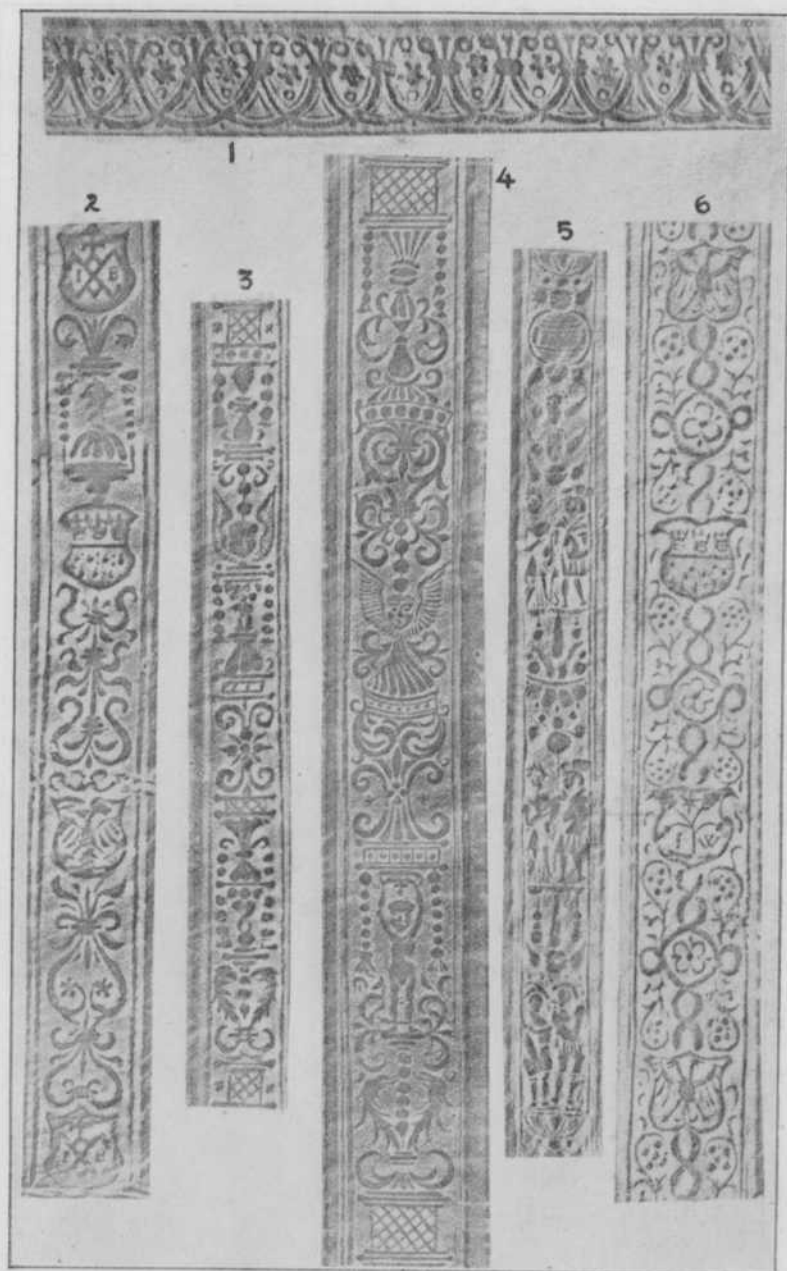
1—2. UTRECHT (?). 7—8. ANTWERPEN. 3—6. KEULEN

UTRECHT.

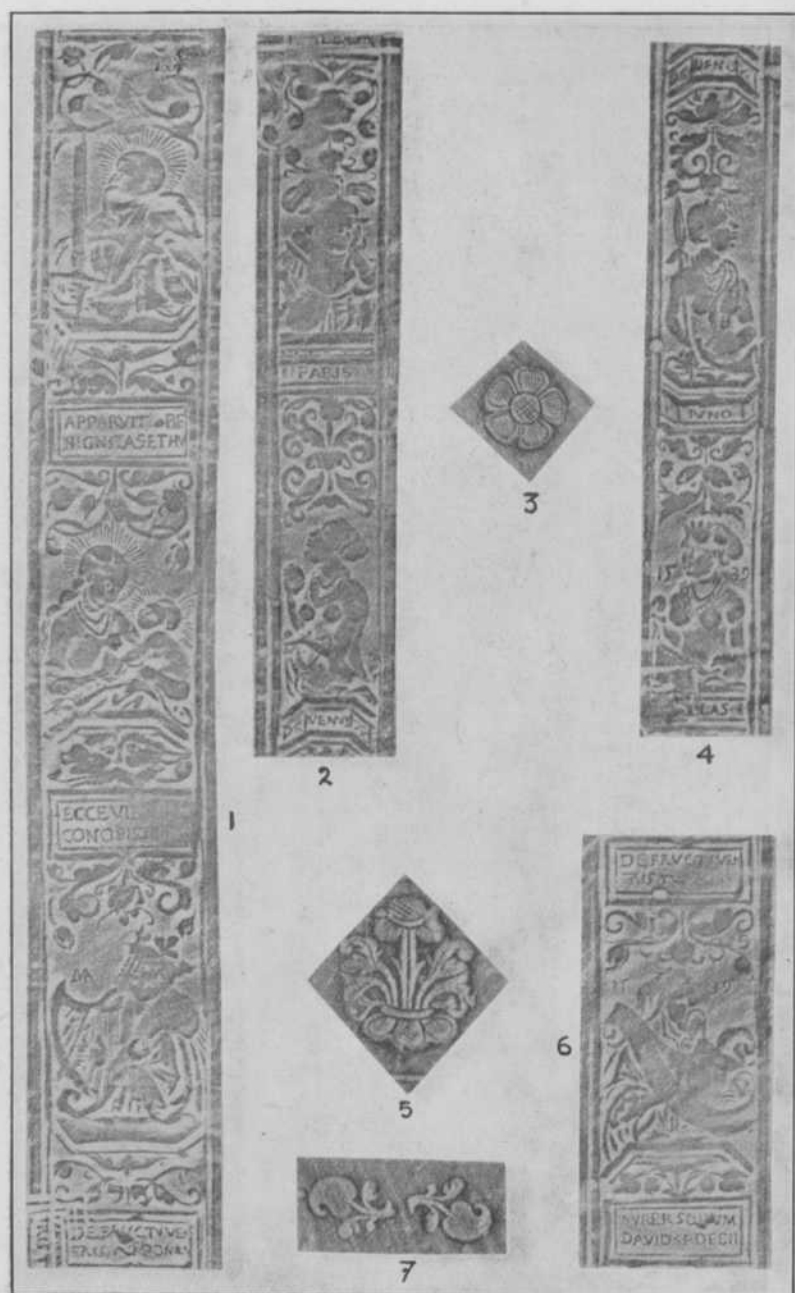
4: KEULEN I. W. 1—3, 5—9: UTRECHT. HERM. BORCULO (?)

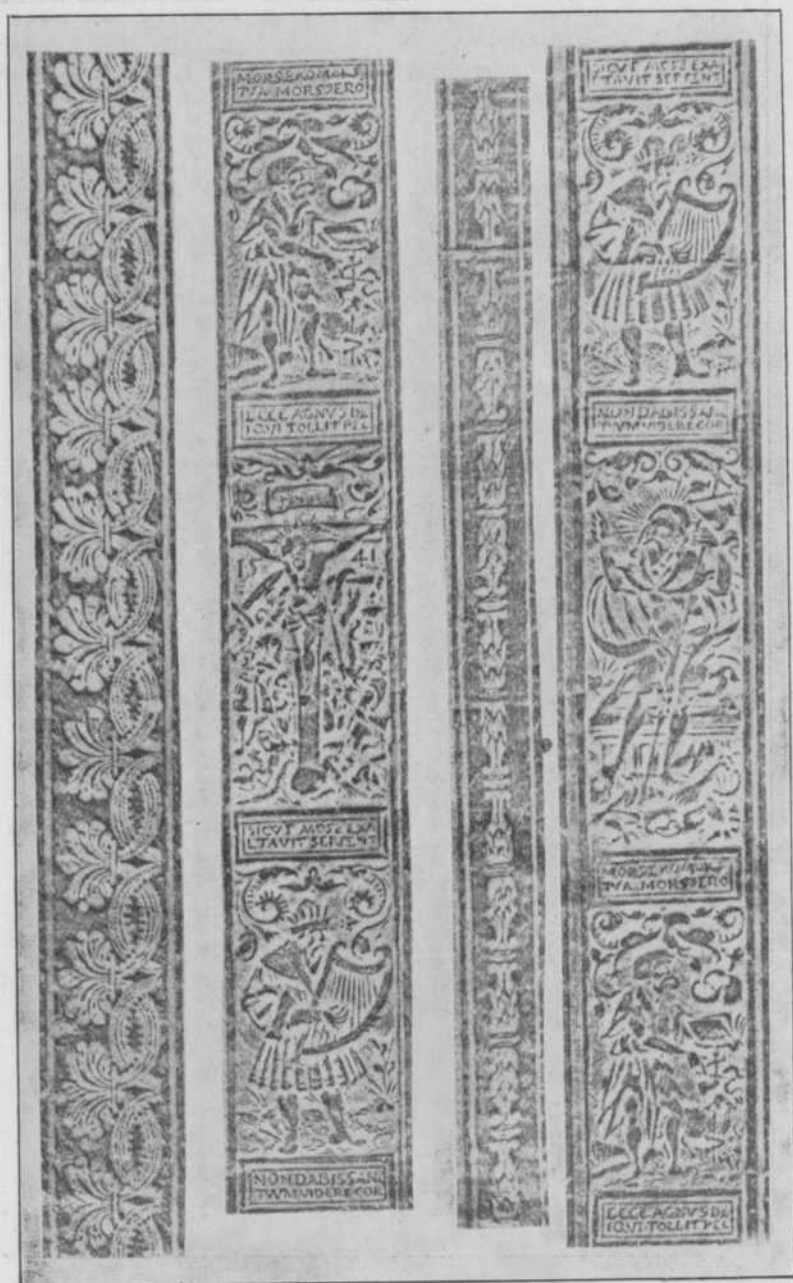

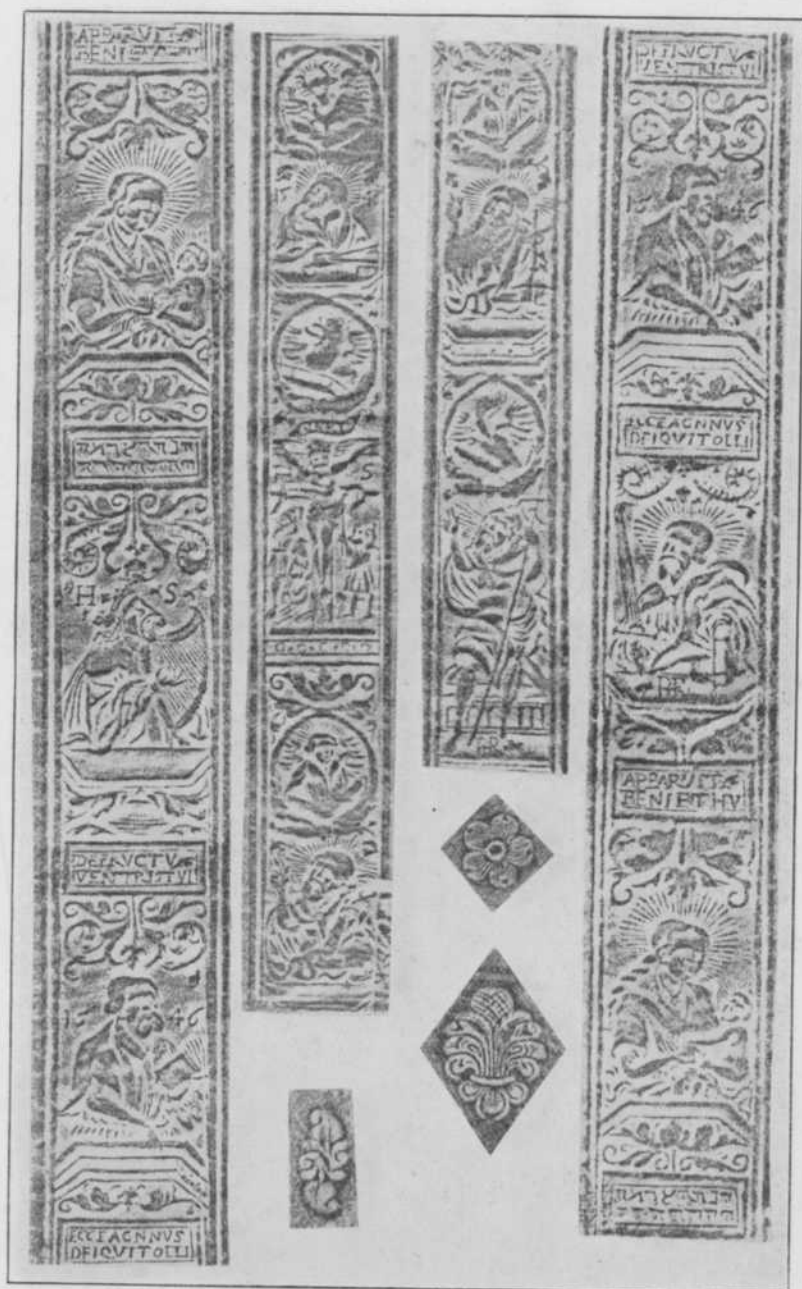
KEULEN. 5-6: I. W. 1-3: I. B.

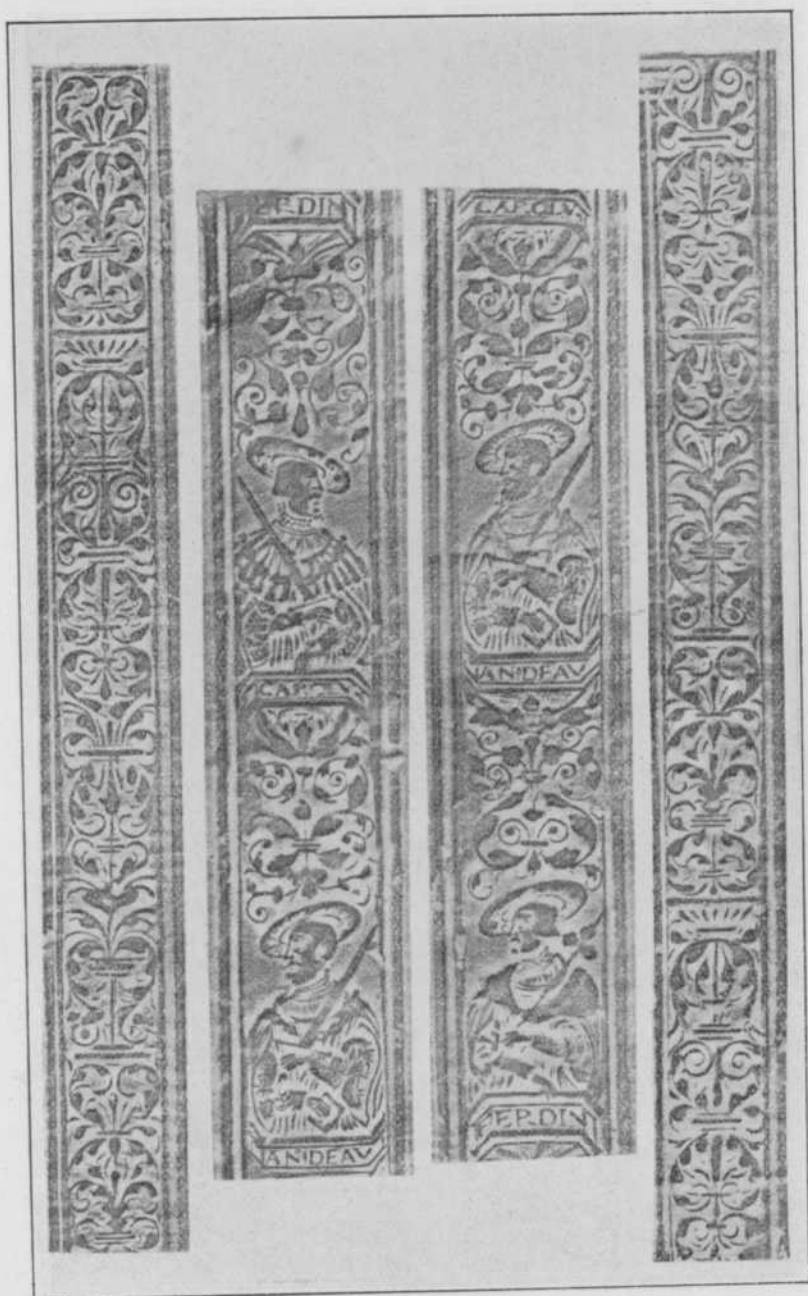

KEULEN. 3: W. L. 5: H. G. en I. B.

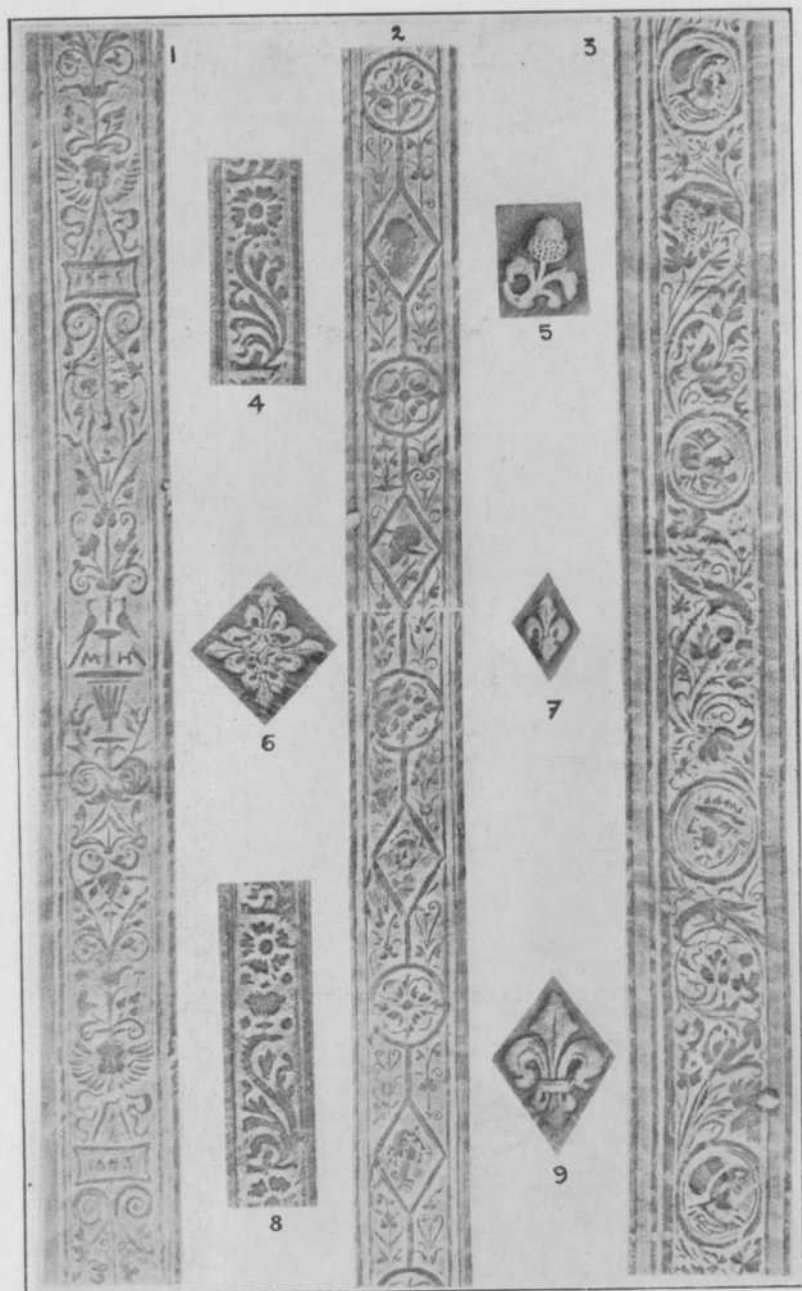

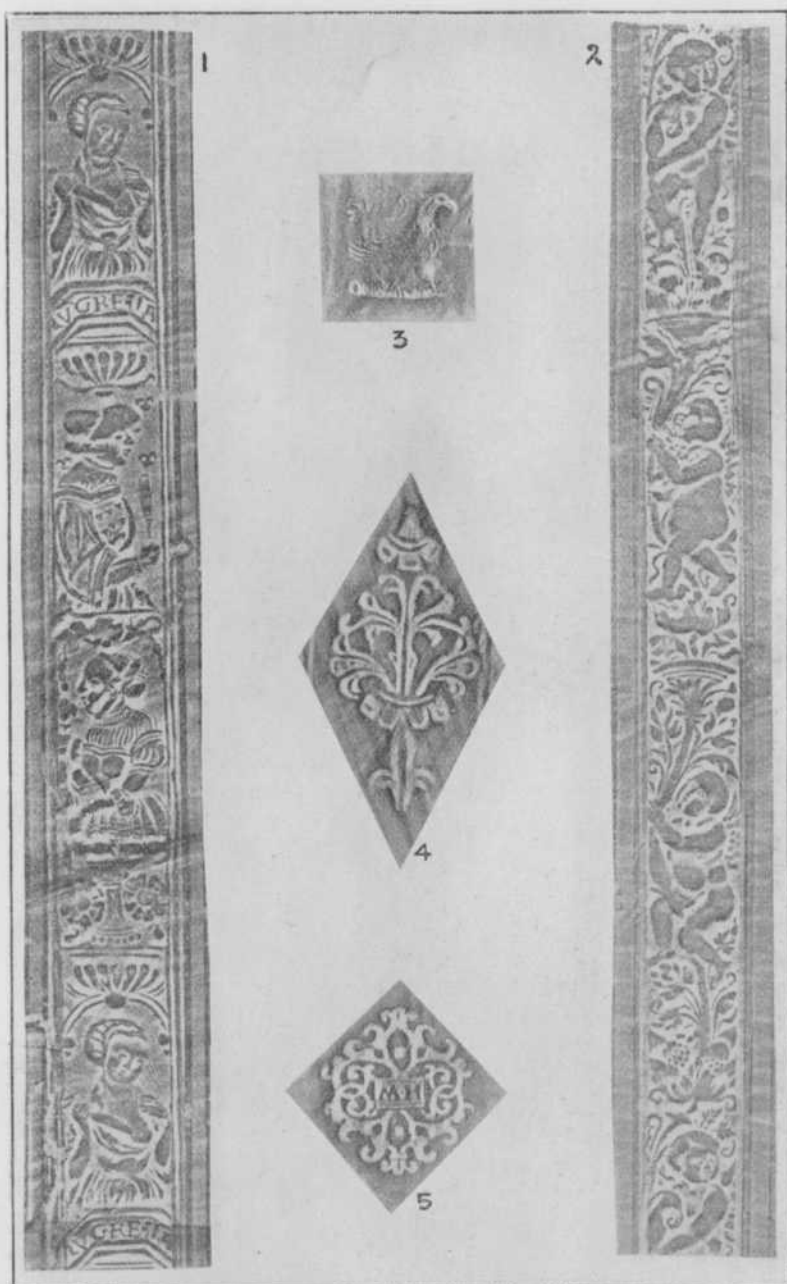

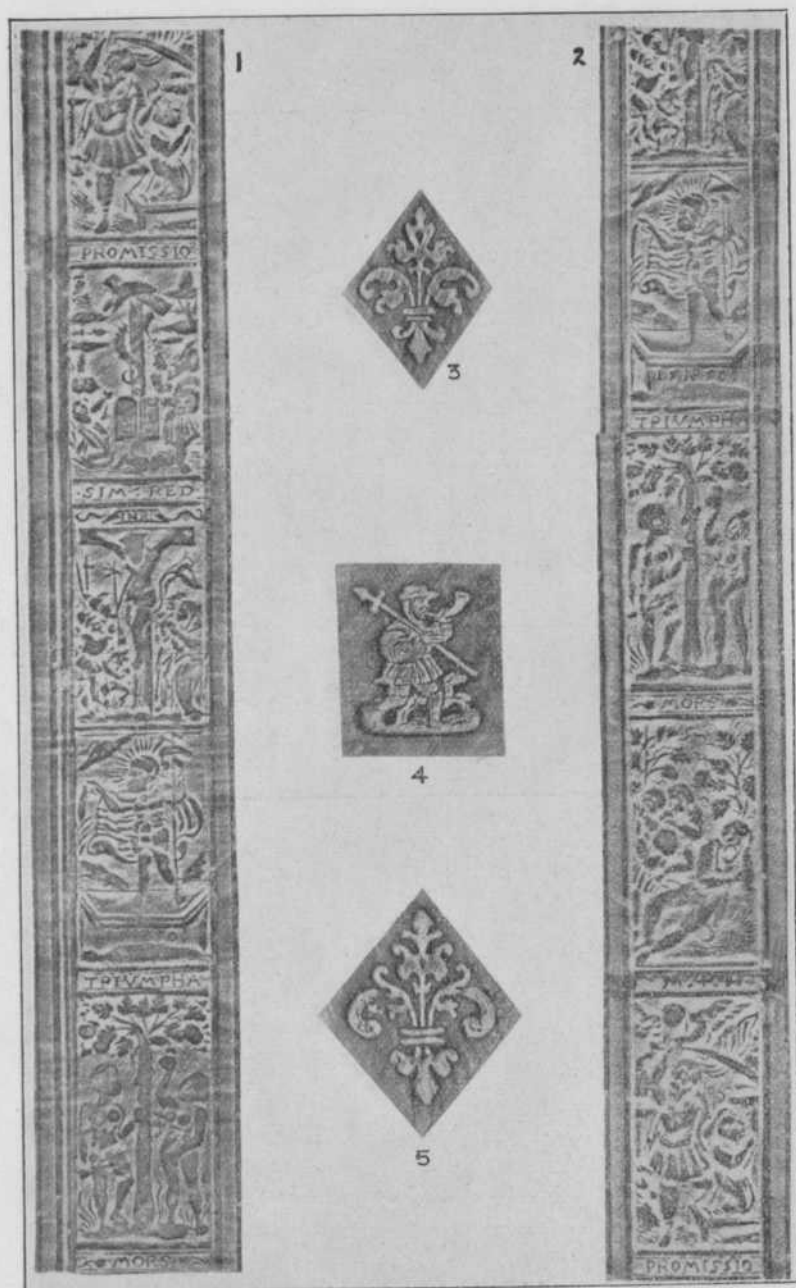

UTRECHT. MICHAEL HEYNRICKSS.

UTRECHT. MICHAEL HEYNRICKSS.

UTRECHT. MICHAEL HEYNICKSS. (?)

ca. 1540

VLAANDEREN.

1525

ANTWERPEN.

1528

VLAANDEREN.

1528

VLAANDEREN.

1530

MECHELEN.

ANTWERPEN.

1519

ANTWERPEN.

1519

ANTWERPEN.

XXX

1555

ANTWERPEN.

NOORD-NEDERLAND (?)

VLAANDEREN (?)

ANTWERPEN.

LEIDEN (?)

FRANKRIJK.

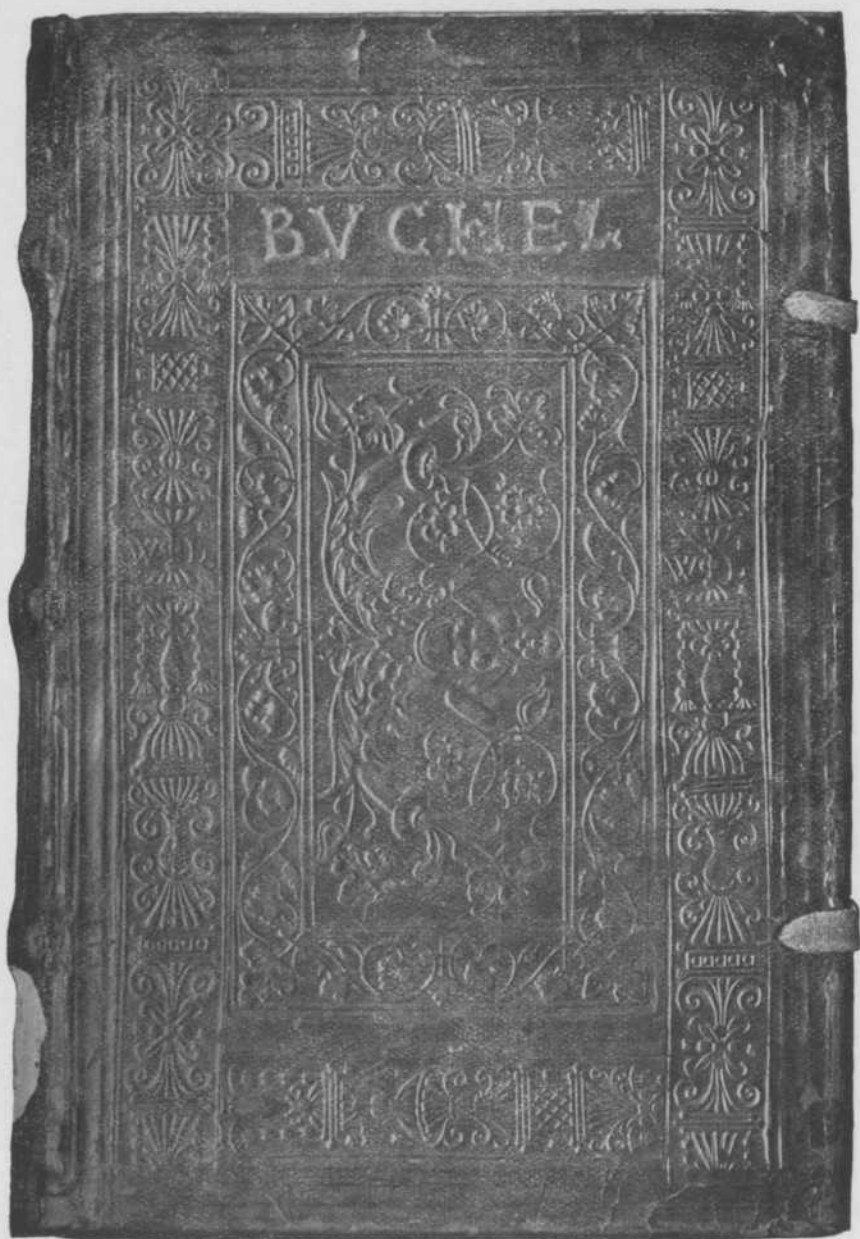

FRANKRIJK.

Leuven

LEUVEN.

KEULEN W. L.

KEULEN W. L.

DUITSCHLAND

DUITSCHLAND.

